IVAN DONČEVIĆ

ŽIVOTOPIS BEZ SVRŠETKA

7896

MATICA HRVATSKA
SUVREMENI HRVATSKI PISCI

IVAN DONČEVIĆ

ŽIVOTOPIS BEZ SVRŠETKA

(HORVATOVA KĆI)

KRONIKA IZ SELJAČKOG ŽIVOTA

Drugo (prerađeno) izdanje

„TIPOGRAFIJA" GRAFIČKO-NAKLADNI ZAVOD, ZAGREB

IVAN DONČEVIĆ

ŽIVOTOPIS BEZ SVRŠETKA

KRONIKA IZ SELJAČKOG ŽIVOTA

1948

MATICA HRVATSKA

ZAGREB

SOVA NAVJEŠĆUJE TMINU

1

Marija je sjedila kraj prozora i prela. Raskvašena, u blato i bljuzgavicu utonula cesta (što prenosi daljinu), gubila se između seoskih zdanja, plotova i voćnjaka, između masnih, mrkih oranica zasijanih ozimim žitom i oranica na ugaru, između livada i šumaraka, da najposlije nestane, kao prerezana u zraku, na vrhu Švaljugova brijega. Prođoše jedna kola. Blijeda, promrzla žena s modrim nosom, sva umotana u crni rubac, podvikne konjima: hio! hajd! — lagano pucne bičem, a rutavi, do sapi blatni konji, dignu glave iznad ruda i potegnu življe. Kola odrndaše cestom. Marija je sjedila kraj prozora, njezine tamne, izgubljene oči bludile su niz pustu cestu, bila je tišina u kući, samo je kolovrat zujao jednolično, do smrti jednolično. Tada se djevojka prene (kao da se nečem

nevidljivom otimlje) i zapjeva tihim prigušenim glasom neku žalosnu pjesmicu.

Ali odmah se digne iz postelje smežurena, usitnjena, kao tikva osušena glava njezine matere, i ta sablast od starice, kašljucajući, srdito udari mršavim rukama po razbacanoj postelji. Marija zašuti. Zla se je bolesnica još dugo micala ozlojeđena u krevetu.

Okno je presvučeno parom i vidik na cestu mutan je i nejasan. Kolovrat zuji jednolično, djevojka suče u žicu čuperke kudelje i bludi široko rastvorenim očima iza zahukanih stakala. Život je žalostan, tako žalostan! Cestom probježi neki napušteni pas, njuškajući za izgubljenim tragom svoga gospodara. Mali susjedov Miško vraća se iz dućana i gađa psa kamenjem.

I tako, iznenada, pokrenuta dubokim i nejasnim čuvstvom, djevojka zaplače. A plakaše grčevito, tresući glavom i ramenima, a suze su curkom curile između raširenih prstiju i kvasile kudelju na preslici. Mati se ponovo podboči na uzglavlju.

— Cmizdriš? Kha-kha-a... — Prekine je težak kašalj. Od silna napora iskočile joj žile na vratu, a oči se prevrnule kao u mrtvaca. Ipak, kad se iskašlja i hrakne, nastavi pakosno: — Sjetila se opet onoga... svoga, a? Teško ti je? Kha-kha...

— Mama, nemojte me mučiti!

Ona očajno zalomi rukama. »Nemojte me mučiti! Ja ga volim, volim, volim! Jao meni!« Marija očajno zalomi rukama. — Nemojte me mučiti! — skoro vrisne.

2

To je bila ovakva pripovijest:

Vinko Horvat imao je dvije kćeri. Pošten i vrijedan čovjek (kako se kaže) i dobar gazda, oprezno i bez naročitih iznenađenja koracao je kroz svoj život, koji bijaše tako jasno određen unaprijed, te su sasvim uvjerljivo zvučale njegove riječi: »Kćeri ću poudati, a sam sa svojom starom imat ću, bogu hvala, na čemu poživjeti do smrti. Onda ću lijepo leći prekrštenih ruku, miran, bez briga, posve miran. Da mi se nagrne na grob zemlja, to već neće biti moj posao.« Tako je govorio Vinko Horvat u pedesetoj godini života.

I prođe jedna godina. Stariju kćer Katu udao u mjestu. Tomićeva kuća nije baš najbogatija u selu, ali — četrnaest jutara zemlje, nova zdanja sva pod crijepom, a samo su dva brata. Svakome popola! Svekrva je dobra žena, s njom se dâ poživjeti, i starac je dobar; zet, malo još mlad, nestalan, ali i s njim će biti dobro. Sve je, dakle, išlo onako kako je predvidio Vinko. A Marija, druga kći, još je premlada, nju će okućiti na godinu. Stara bi njegova rada da je priženi u kuću. »Velik je grunt«, veli, »a mi od godine do godine sve slabiji, nemoćniji. Tko će raditi?« Ali on to neće, ni pod koju cijenu neće. »Hoću biti gospodar na svome dogod sam živ. Tko zna, tko bi mi došao u kuću! A ja se ne želim pod stare dane svađati i vući po sudovima. Nisam ja za to. Ja — gospodar na svome, moja kći i zet — na svome.« Tako je

govorio Vinko Horvat tvrdoglavo, seljački i žena je morala popustiti.

A godina prolazi kao da bi pljesnuo dlanom o koljeno.

I tako, nekog dana, prišla mati Mariji. Djevojka je upravo riljala lan i, amo-tamo — »kćeri, je li teško?« — upita mati; a upita neobičnim po nju, gotovo maznim glasom. Marija se preseneti.

— Mučiš se, kćeri, — nastavi mati, — znam ja. E, pa što ćemo, hvala bogu. Ja sam bolesna i stara, ni na što više ne dospijevam, i na tebi je sva kuća. Znam ja to.

Marija rilja lan, pa onako sva znojna i zaprašena, promočena oplećka na plećima, zagleda se nijemo u mater, a riječi (kad bi joj i pale na pamet) ne mogu preko usta. Samo je gleda. A starica, ne obazirući se na nju, lijepo nastavlja i kaže joj, da je već vrijeme da počne misliti o sebi, o sreći, o svom životu, a sada je eto zgoda...

— Kakva zgoda? — Marija poblijedi.

Mati čak i sjedne na klupčicu pored kćeri. I nastavi o tom, da je ona već odrasla i razborita djevojka, ima sedamnaest godina, pa bi bilo najbolje da se ove jeseni — uda. Eto, to je to! A zgoda je tu! Starješinov sin iz Zatoka, Joza Tremac, prosi je. Sreo oca na sajmu u Hagnju i veli: »Kume, vi mene poznate i poznate mog ćaću, nismo, hvala bogu, nikakva bokčija, dosta imamo i blaga i zemlje, a ja sam, kume, neoženjen, a u vas je kći...« Tako i još svašta napripovjedio taj Joza.

Iza šutnje.

— Što misliš, Maro?

— Ništa.

— Kako ništa?

— Neću ni da čujem za tog Jozu. Neću se udati.

Slegne prkosno ramenima, dohvati ručicu lana, pa ga povuče srditim trzajem preko rilja: na jakoj nadlaktici, goloj i opaljenoj od sunca, napnu se mišići, i hiljade lanenih sjemenki zlatnožute i smeđe boje prospe se šumeći po tlu. Niz čelo ispod rupca spuznuo čuperak kose, mrk i vlažan od znoja, obrazi su zažareni da prsnu, i sva je najedanput čudno divlja.

— Neću se udati. Neću.

— Gle, a zašto?

»Neću, neću, neću!...« To su njezine riječi. Ali riječ tu, riječ tamo, djevojka se žesti, a mati ispituje, pridođe i otac (vratio se odnekud iz polja), pa onako zajedno navale na nju, i Marija na koncu prizna. Bilo je to mučno priznanje, ali ipak prizna.

— Volim drugoga, — vikne.

3

A Marija je voljela Šimuna Grozdanovića.

Nekad, u doba zadruga, bila je porodica Grozdanovića najbogatija u Drenovcu. Sjenokoše u Muljima kraj Drenovačkog luga, ocjedite oranice i ograde na najboljem mjestu u selu, tri jutra vino-

grada u Brdu, puni torovi, staje, konjušnice, ambari i klijeti, ukratko: bogat i moćan rod. Muškarci bijahu poznati zbog lukave glave u čitavoj županiji — pretršci, pisari, prisežnici, načelnici, seoski knezovi, farni vijećnici — a jedan član te porodice: blagopokojni Johann Grosdanowicz, ponos i dika svih Grozdanovića, dotjerao u vojsci čak do časti majora; na haganjskom groblju podignut mu je spomenik od crna, blistava kamena sa zlatnim slovima.

Ali danas ničeg više nema od stare moći. Stoji kuća, čađava, prastara i razvaljena, sa strmim slamnatim krovom i rijetkim oknima bez stakala — uspomena na brojnu i bogatu porodicu. Sve je pusto. Vjetar raznosi ritak s krova, korov buja oko porušenih plotova, a u ljetno se doba sunča zmija na pragu. Nikoga nema osim stare Jane, već gotovo slijepe, matere Šimunove. A Šimun? Prebija se po nadnicama — tko zna gdje? — cijelog ljeta i proljeća, tek se kasno u jesen vraća kući zajedno s tmurnim i žalosnim danima. Mati ga očekuje i među suhim kotrizima prebira krunicu.

Šimun je miran i za svoje godine odviše ozbiljan, život ga je naučio misliti drukčije nego njegove djedove: — tä, pred vlastitim je očima otjerana posljednja krava iz staje i prodani posljednji komadi zemlje, koja čini seljaka seljakom! Uvjerenje da gole, žilave šake jedino mogu hraniti njega i slijepu mater, bilo je sasvim protivno uvjerenju starih Grozdanovića, sitih i bijesnih gavana. Njegov otac (zvali su ga »šepavi Martin«), jedini

nasljednik sve zadružne imovine, zazirao je iz dubine svoje duše od prostog, težačkog rada. U stvari on i nije bio seljak. Sluge i nadničari obrađivali mu zemlju, a on se bavio zakupom, pretrživanjem i drugim sličnim poslovima, bio za redom četiri godine načelnik u haganjskoj općini, a onda na koncu, kad se upropastio posve nekim »poduzećem« što ga je poduzeo s banatskim trgovcima žita, ne preosta mu ništa drugo, nego da sveže štranjgu o dud i da se objesi. Tako je zaista i učinio.

Sinu Šimunu ostavio je u naslijeđe dotrajalu kuću starih Grozdanovića (nova, sa svim zdanjima i dijelom zemlje prodana je na dražbi, a kupio je neki Slovak, Marek Lojzek, sada najbogatiji gazda u Drenovcu), ostavio mu je tu starinsku slamaru s pola jutra ograde i vrta, skupno pravo na seoski berek i omrazu i prezir čitavoga sela: Grozdanovića, ma koji je to bio, djed ili unuk, nitko nije trpio zbog naprasne i ohole ćudi. — »Ohol ko Grozdanović. Bijesan ko Grozdanović. Gizdav ko Grozdanović.« — Tako su govorili u selu.

Šimun je bio tih mladić, dobar radnik, mučaljiv i razborit, ali svejedno mu nisu vjerovali. »Guja Grozdanovića negdje spava. Nije to samo tako. Iver ne pada daleko od panja.« I on je već od svoje šesnaete godine, naviknut na prezir susjeda i suseljana, odlazio daleko od rodne kuće na različite radove: s Prigorcima je mlatio raž, kosio, palio vapno, vukao mort na novogradnjama u gradu s Međimurcima, s Ličanima tesao švelere i tome

slično. Tužio se na svoje suseljane i uvijek čeznuo za putovanjima, drugim svijetom, daljinama.

— Samo da nemam ove slijepe jadnice, matere moje, znao bih već kud bih ja, — govorio je tako nekome, tko bi upitao mladića za njegov život.

— A kud bi ti? Svuda je jednako: znoj i žuljevi sirotinjskim kruhom rode.

— Nije, nije! Širok je svijet i u njemu ima drukčijih, pravednih ljudi, znam ja.

Tako je govorio Šimun Grozdanović, malo pognut, s iskrom nepokolebljive vjere u očima. Tako je govorio i s Marijom Horvatovom.

4

S njom se sreo nekog kasnog popodneva u kolovozu pod voćnjakom kraj jaruge.

Mušice su prolijetale u bistrom zraku i jedan je mrki jastreb kružio visinom. U jaruzi je crna ustajala voda, s krajeva obraštena žabokrečinom i šašem, a nad jarugom stoji stara, razvaljena, šuplja kruška s granama kao suhe ruke, opletena bršljanom i pokrivena lišajem i gljivama (što rastu na truleži), i na njoj uveče huče sova. Na glatkoj površini vode vodeni pauci crtaju kolobare.

Govorio je tvrdo i jasno:

— Blago tebi! Imaš svoj dom, svoju zemlju. Otac radi, mati radi, ti radiš — radite svoje. Zemlja se puši iza oranja i plod bačen u nju rodi trostruko. Blago tebi!

Šimun se sagne nad jarugom, zahvati u vodijer vode, namoči brus i udari njim po kosi: jasni se kovinski zvuk razlegne ispod voćnjaka.

— Pa kad dođe zima i zamete snijeg s burom, ti sjediš pored tople peći i predeš. Svatovsko platno tkaš i pjevaš. Brašna imaš, mesa imaš, dim se vije nad krovom.

Otare svitkom trave kosu.

— A što ja imam? Poderanu djedovsku kuću, kroz koju vjetar pronosi snijeg, prazne uglove i slijepu mater, što suludo prebire krunicu i šapće molitve, a iz očiju smrt viri. To ja imam. I još nešto. Ovaj pedalj zemlje — par otkosa, i uspomenu na silu i bogatstvo Grozdanovića.

Sjedi Marija, naslonjena leđima na busen trave, savila ruke pod glavu, a ispod crvene marame vire mrki čuperci kose. Krave pasu po voćnjaku. — Eto, sunce zalazi, a krošnja osamljena hrasta na brijegu sva je žuta i narančasta. Branjevina postaje sve crnja. Nevidljiv pas štekće uporno-krvoločno za tragom divljači, a dolje niže na dnu livade, sav mračan u sjenama večeri, stoji lovac sa spuštenom puškom i čeka. Sjedi Marija i sluša. — Kako taj Šimun lijepo govori! Kako mora da je on dobar! Zašto njezin otac uvijek hriplje s mržnjom: »Grozdanović, zmija!« Tako govore svi. A to je laž; ništa se zla ne može reći o ovom mršavom, visokom, snažnom momku s mirnim očima, koji odbija tuđe pragove za korom hljeba, radi, prebija se i muči, a sve šutke i bez jauka. Zašto ga onda svi mrze? Zato što je Grozdanović? Ali on ništa nema

zajedničkog — osim imena — sa svojim djedovima, koji su bili onako silni i oholi samo zato jer su bili bogatuni. Šimun je bijednik i daleko je od njega bijes i oholost. Nepravedni su Grozdanovići bili, a zar siromah može biti nepravedan? Ne, krivo imaju i njezin otac i svi! To je podla, nepravedna mržnja iz osvete, osveta nad nemoćnim članom, koji baš ništa i nikome nije kriv za prestupke otaca. A Šimun je dobar, ona je u to uvjerena.

Ustane polako. Upita ga:

— Kada opet odlaziš?

Mladiću je na sljepočicama tanka mrežica znoja; još jedanput zamahne kosom i otava se povali u red.

— Kada? Ne znam. Još ima u kući nešto masti i brašna. Mati mi je bolesna, skoro na samrti. Ne mogu ići.

Htjela je reći neka samo ide, ako mora; ona će se brinuti za njegovu mater, ništa joj ne će ponestati; ona će se brinuti za nju, pa makar šta rekli u selu; neka slobodno ide zaslužiti koji dinar, treba dinara, neka samo ide, a kad se vrati... Tako je Marija htjela reći, ali ne smogne glasa, u grlu je guši, sva je čas crvena, čas blijeda. Vidi to Šimun i tužno se smješka.

Spušta se sumrak, dogled je sve bliži i bliži, i crnji postaju obrisi drveća. Velika šarena krava s klepkom oko vrata uspravi glavu i zamuče, pa onda krene iz voćnjaka i zagazi u Šimunovu otavu. Djevojka potrči.

— Cifra, vrni! Cifra! — vikne zajapurena.

— Ostavi! — reče Šimun.

Krava je odmah s kraja počela pasti sočniju travu i Marija zasta zbunjena.

— Ostavi, — kaže Šimun, — ne vraćaj! Samo bogati paze budno na svoje međe. A ja, eto, mislim, kada bi se prolazilo svuda slobodno i kada nitko ne bi došao isprsiti se na svome: »ovo je moje! ne gazi!« — ne bi bilo na svijetu toliko zla, zločina i mržnje. Ja tako mislim.

»Evo, kakav je on: dobar i pravedan kao bog,« misli Marija i zaustavlja smeteni pogled na njemu. A Šimun se samo smješka.

— A što ti kažeš na to? — upita najposlije.

— Onda bi bilo valjda dobro na svijetu, — odgovara Marija, a sama ne shvaća značenje svoga odgovora.

— Jest, ali nije tako! Jedan na drugog reži kao bijesan kurjak. Ja sam eto Grozdanović i mene grizu gdje stignu, preziru me kao gubavca, mrze...

— Nemoj! Ja... ja...

»Ja te ne mrzim«, htjela je reći, ali se još više zbuni. »Ja te ne mrzim i ne bih te mogla nikada mrziti...« Od branjevine se dizala uska pruga magle nisko nad zemljom, a iz sela su ozvanjali povici i glasovi ljudi i marve, nestrpljivi i užurbani prije mraka, koji se naglo spuštao. Neka žena, vraćajući se poljskim putem s paše, pjevala je snažnim, dubokim, grudnim glasom, i jeka pjesme koju je pjevala odbijala se i grmjela u deset glasova kao orgulje u crkvi. Duboko u šumi zaori pucanj i

lovčev pas, valjda nad okrvavljenim plijenom, zalaje promuklo. Marija se primakla i gleda sada Šimuna ravno u oči, ali riječ neće preko usta: »Ne, ja te ne mrzim... volim te...«

Tada vikne iza štaglja promukao i osoran očev glas:

— Marijo, što radiš? Goni krave!

Djevojka se brecne, prošapće smeteno: »laku noć« — i ode izgubivši se za čas u sjeni voćaka. A Šimun stoji na istom mjestu, gleda za njom podbočen o kosu, miruje, a mrak pada po njemu. Samo mu se košulja bijeli.

5

Šimun je opet odlazio na radove, a Marija je kradom dvorila slijepu staricu, i starica je zavoli kao rođenu kćer. »Dijete, ja sam stara, već jednom nogom u grobu,« znala bi ona govoriti, »upamti, što ću ti reći: ne cijeni ljude po bogatstvu i gizdavoj vanjštini, već po poštenju i dobrom srcu. Prevarit ćeš se gadno u onima, koji ti govore mazne riječi — o, iz ustiju med i mlijeko, a kasnije udarci i psovke!« I ona joj, za primjer, pripovijeda o svome životu. Oči je isplakala, veli, od žalosti i nesreće, ali nije pomoglo. Martin — »šepavi Martin«, njezin muž — bio je silnik i raspikuća, mučio i tukao nju i dijete, zla djela je činio, bogu se nije molio, nikad nije poslušao dobre riječi, zato je najposlije onako i završio. »Bog neka mu prosti«, veli starica, a oči su slijepe. »Ja sam bila mučenica kroz

čitav svoj život, mučenik je moj sin, prezirom i mržnjom označen, a ne svojom krivnjom.« Iz slijepih očiju niz brazgotine staračkog lica poteku dvije tanke vrpce suza. »Zato ti velim, kćeri«, nastavlja istim blagim, mučeničkim glasom, »pazi kome daješ svoj život, jer život je najveće blago na svijetu.« Tako govori slijepa starica, a sve prebire krunicu i šapće molitve. Marija joj kradom donosi kad mlijeka, kad meda u saću, ometa paučinu, natresa blazinu: njeguje staricu kao rođenu majku.

Šimun se vraćao kući češće nego prije. Kad je lijepo, sastaju se kod suhe kruške kraj jaruge, a za nepogode dolazi joj u komoru, krišom, da nitko ne vidi. Razgovaraju često o svome životu.

— Tvoj otac nije dobar čovjek, — veli Šimun. — Na cesti ga sretnem, »dobar dan« mu kažem, a on se smrkne i odvrne glavu. Sva mu se krv popinje u lice, ali ni riječi ne odvraća. Nikad se on, Maro, neće pomiriti s tim, da mu jedan Grozdanović uzme kćer; nikad! Ubio bi te prije, mislim, nego bi to dopustio!

U glasu je Šimunovom malo gorčine kad to govori. Djevojci sijevaju oči.

— Neka ne dopusti! Ali gdje je taj na svijetu, tko bi mi zabranio da pođem za onoga, koga volim? Gdje? Svijet je širok, tko će nas zadržati?

— A šta bismo mi sami u svijetu? — iskušava je Šimun.

— Radili bi. Mučili se. Živjeli kao hiljade drugih.

— Teško će to biti, Maro!

— Teško? Ne, neće, ne može biti teško! Što ti to govoriš, Šimune? A zar mi ne bi bilo hiljadu puta teže živjeti s mrskim čovjekom, pa makar u najvećoj slasti i obilju?... Ne, ne, to ne može biti. Šimune, zaklinjem ti se: to neće biti! Nikoga nema na ovom širokom svijetu, tko bi mi mogao zabraniti da pođem za tebe. Nitko, ni car, ni kralj, osim jedinog višnjeg boga, ali ni on, taj jedini — hvala mu i dika budi! — neće.

Pred naslućenom opasnošću oči joj sijevaju prijetećim sjajem, a prsti, kojima ga miluje po čelu, po licu, po razdrljenim prsima, upravo prže vrelinom.

— Volim te do smrti.

Takve se riječi govore samo u ljubavi, bliskoj zemlji i prostoru — snažne riječi. A netko veli: »Ljubav su samo riječi, i — ništa više.«

6

I tako je došlo do onog popodneva. Marija rilja lan u štaglju, mati navrla ispitivati, otac ispituje, i ona na koncu prizna: »Za tog vašeg Jozu neću ni da čujem. Volim drugoga...«

— Gle, gle, drugoga? A koji je taj drugi?

Zlobna i pogurena starica pogledava značajno muža ispod oka, kao da očekuje od njega poticaja; zatim nastavlja suzdržanim, prijetećim ispitivanjem: »Koji je, dakle, taj drugi, taj krasni, a?«

— Kao zmijski otrov siktala je riječi. Ta blijeda, smežurana, kao vreteno osušena žena, nije bila oduvijek ovakva. Marija se sjeća, ali tome je davno-davno (kao da je sjećanje iz sna), zdrave i vesele žene, koja pjevajući grabi vodu iz bunara, prolazi žustro dvorištem suncem obasjanim, odlazi u polje i vraća se iz polja, a na glavi joj se žari crvena marama kao veliki rascvali mak. Ta je žena voljela tada svoju djecu, voljela ih je onom snažnom, prirodnom, jednostavnom ljubavlju, kojom zdrava životinja voli svoje mlado. Ali onda je počela suho kašljati, i od tog suhog kašljanja postala je sve bljeđa, pogurenija, mrzovoljnija, pakost joj je nagrizala dušu, pa ni za koga više nije smagala dobrih riječi i blaga pogleda, čak ni za rođenu djecu. Mučena podmuklom bolešću, ona je nalazila lijeka u tome, da sustavno i proračunato muči sve oko sebe.

— Koji je taj drugi? Govori! — I uhvati je nezdrava srdžba.

Ali i djevojka je sve razdraženija, prkošljivija; u licu, po vratu, po njedrima sva je zažarena od naglog vala krvi.

— Što vas briga, mama!

— Tako, što me briga! A što sam ja tebi, da me nije briga? Kuja ili mati?

Otac za sve vrijeme šuti i stoji po strani. Marija, izgubivši najposlije strpljivost, trgne gnjevno ramenima i reče izazivački:

— Volim Šimuna, eto! Šimuna Grozdanovića! A za tog vašeg Tremca neću da me režete!

To nije trebala reći. Mati zajaukne istiha i zagleda se u kćer tupim, bezizražajnim, kao pred smrt praznim očima (u tom pogledu Marija je pročitala svu ludost svoje volje, koju je tako lakoumno naumila ostvariti), zajaukne istiha i, presavivši se u pasu kao trska, klone iznemoglo na podsjek u parmi. »Zar je taj udarac tako jak?« pomisli Marija gledajući mater, koja je zaista iskreno patila. »Zar je uistinu to takav grijeh, gotovo jednak ubistvu?« Ona na čas, u trenutačnoj zabuni, sklopi oči i stegne usnice.

Otac je dosad šutio.

— Šta, Grozdanovića? — reče iznenada i poče se zbunjeno osvrtati oko sebe, kao da traži neki predmet, kojim bi se mogao obraniti od neočekivana udarca.

Ponovo prkos uzraste u Mariji; ona je ravno gledala u bijes očev.

— Da, Grozdanovića! Pa šta onda?

— Grozdanovića? — prostenje čovjek s naporom, koji je odavao nadnaravno susprezanje.

— Njega, pa eto! Bolji je od svih drugih.

Čovjek zatrepće kapcima kao da su ga iznenada jako zaboljele oči.

— Ne, to nije istina, — reče najzad mirnim glasom. — Ti me dražiš, Marijo! Pazi!

— Istinu govorim.

— Kad bih znao, ubio bih te na ovom mjestu! Čuješ! Kao zmiju! Tako mi boga!

I prilazi joj sve bliže. »Na smrt mrzi Šimuna,« proleti Mariji kroz svijest, i to ponovno saznanje

kao da ju je opržilo — takvu igličavu bol osjeti u sjepočicama. Ali ona se više ne boji; ne, ne boji se više baš ničega! — Zavlada tako čovjekom neko uvjerenje, pa da ga režeš, pališ tabane usijanim gvožđem, guliš remenje s njega, neće popustiti, jer je uvjerenje živo, sastavni dio čitavog njegovog bića, za nj se i umire. »Reži me, ubij me, radi od mene što hoćeš, imaš pravo jer si otac i jer je vlast u tvojim rukama, ali ja volim Šimuna! Volim! Volim! Volim!« Svaka nit, svaki komadić mesa na njoj, oči, ruke, pokreti, sve vrišti, vapi, govori tako. »Ubij me, evo na! Ali volim ga!«

Vidi mati da neće biti dobra, diže se polako s podsjeka i pokušava miriti, skrenuti stvar s opasna puta. »Vještica opržila meso do kostiju, a sada pokajnički meće melem na ranu«, — pomisli Marija s gnušanjem. »Pusti, Vinko«, veli vještica i poteže muža za rukav, »pusti je, vidiš, da nije pri razumu! Ajoj, ajoj! Teško meni! Pusti mrcinu, ostavi, nije sile da na glas dolaziš zbog mrcine! Zlo ćeš učiniti, Vinko, pusti je!«

Tako ona govori s namjerom da zabašuri stvar jer naslućuje zlo, vješa se o muža, hvata ga očajnički za rukav, ali čovjek zaslijepljen bijesom gura surovo od sebe tu osušenu, crvotočnu, nikome potrebnu motku, koluta očima i samo stenje kroz stegnuto grlo:

— Ponovi, što si rekla! Ponovi, krv ti božanskog spasitelja!

Još jedanput Marija uvreba ubitačnu, neljudsku mržnju u očevim očima. »Otkud samo ljudi

smažu ovakovu mržnju?« proleti joj kroz svijest. Inače je izraz njezina lica spokojan, s potpunim mirom očekuje da se sruči na nju životinjski bijes očev, kojemu više nije bilo granica; bila je zaista posve mirna, samo je trunak poblijedila i oči su joj malo okrupnjale i zalile se staklenastom vlagom (ovakve oči imaju neke mlade životinje prije klanja), ali pokolebala se ipak nije ni jednog jedinog trenutka.

Izreče slovo po slovo čvrstim glasom (čak se pritom nasmiješila sitnim smiješkom):

— Evo, ubijte me ako hoćete, i ako će vam to donijeti zadovoljstvo, ali ja ga volim! I voljet ću ga uvijek! Uvijek!

Hrabra je bila. Valjala se u prašini, previjala se od udaraca, grizla zemlju, ali svejednako je ponavljala: »Ubijte me, volim ga!« A otac je, potpuno izgubivši svaku vlast nad sobom, udarao toporicom vila, gazio po njoj, udarao cipelama, dizao za kike i opet bacao, i opet udarao i gazio (mati je sada cvileći hvatala muža za noge, ali nije koristilo), a jadnica je samo stalno ponavljala, reklo bi se, napamet naučene, ali ipak neizvještačene riječi: »Ubijte me, volim ga.«

Najposlije se čovjek umori. Pljune gadljivo i ode.

Istom kasnije, kada je sama ležala u svojoj komorici, izubijana, i napo mrtva, bude svijesna sve strahote mučenja. I zgrozi se. Ipak nije klonula. Ni ruku od bola nije mogla podići, ali do krvi izgrizene, suhe usne šaptale su same od sebe: »Neka me ubije, ali ja ga volim.«

Mrak je zjapio kroz oblučac, Strašan, tjeskoban mrak.

Pas je zavijao na oboru.

Iza obora je voćnjak i ispod voćnjaka jaruga crne vode: u njoj se iskri ledena, samrtna mjesečina. Uzalud je Šimun čeka. »Ubit će me, ali ja te volim i voljet ću te uvijek«, — šapće kao bolesnik u visokoj vrućici suhim usnicama, i ona tog časa ne želi ništa drugo, nego da taj šapat dopre do voljenog čovjeka i da ga on čuje.

Uhu-hu-hu-u-u-u!... — To huče sova šupljim krikom na suhom drvetu kraj jaruge.

7

A vrijeme prolazi. Poput mračna, zloslutna ponora zijeva budućnost. Bivaju kraći dani. Od jutra do večeri sipi ustrajna kiša, magla i tmuran zrak sužavaju i onako neveseo, uzak vidik. Marija prede, kolovrat zuji jednolično kao zuj suđenica koje predu smrt, a djevojku izgriza tuga. Gdje je sada Šimun? Nema ga. Prazna je stara Grozdanićeva kuća i u njoj sama slijepa starica prebira suludo krunicu i šapće molitve, koje baš nikom i ničem ne pomažu. Nebom se gone mokri oblaci. I sve je tako beznadno. Tako beznadno.

U postelji leži mati i guši se u suhom kašlju. Iz trijema se čuje surov i pijan očev glas; on peče

rakiju i psuje. Djevojka ne može više izdržati od nagomilanog bola, koji joj se ispriječio u grkljanu i davi je kao gvalja koju ni uz najveće naprezanje ne može progutati. Plače. A mati, jednako pakosna i ustrajna kao voda što dere nasip, diže (tko zna po koji put) iscijeđenu glavu i sikće otrovno:

— Što cmizdriš? Kha-kha... Sjetila se opet onoga... svoga, a? Teško ti je Kha-kha...

— Mama, nemojte me mučiti!

Ona očajno zalomi rukama. »Nemojte me mučiti! Ja ga volim, volim, volim! Jao meni!« Marija očajno zalomi rukama. — Nemojte me mučiti! — skoro vrisne.

SVOJ ČOVJEK

1

Vinko Horvat bijaše jedan od boljih gospodara u Drenovcu. Imao je dvanaest jutara i sedam stotina četrdeset hvati zemlje (kako stoji u katastru), dobro stojeću drvenu kuću crijepom pokrivenu, sav dvor ograđen zdanjem, bunar u dvorištu, ambar i kukuruzaru posebno i, što je bila osobita novost u čitavoj haganjskoj općini, betonirano đubrište. Porez je gazda plaćao redovito (premda je stalno vikao na vlast, i onu državnu i onu općinsku), imao je sreće u stoci i, jer je posve malo trošio na kućanstvo — samo što je najpotrebnije, a on je imao u tom mjeru tako, da su ga jednostavno smatrali škrticom — i u najgorim godinama imao je gotova novca u pripremi. »Tko zna što se sve može dogoditi, a ja bih u zemlju propao od srama, kada bih oko susjeda morao ići moljakati novaca. Ni od

koga meni ne treba ništa, nitko od mene ništa neka ne traži — onda smo prijatelji. Svatko neka živi onako kako može!« Bio je žestoke ćudi, već kakvi jesu seljaci u onom kraju, mršav, žilav kao remen, i brz na sve. Jao onomu, tko mu se ne bi od prva pokorio! Njegova žena Bara — u ranijim godinama dok su se uzeli pa mu još nije upoznala ćudi — pokušala je da mu u koječem protuslovi, ispravljala ga, prigovarala mu. Ali se okanila. Okanila se zauvijek i tako temeljito, kao da ju je nekom zgodom ugrizla najotrovnija riđovka. Vinko nije premišljao, udario je onim što mu se toga časa našlo na dohvat ruke, i nije samo udario, nego je udarao tako temeljito i ustrajno dogod mu je i posljednja trijeska preostala u šaci. »Žena mora slušati čovjeka, za to je i prisegla,« govorio je; »a ako neće, treba je biti. Kamo bi kuća došla, kad bi imala sto gospodara!«

Takav kakav je bio: žestok, svojeglav, odlučan i brz u svemu, uživao je izvjestan ugled u selu. Nije se plašio ni pred kim, po surovom zakonu svojine rezao je jasno: »Ovo je moje, a ovo tvoje. Ti radi kako najbolje znaš i umiješ, a ja ću opet kako ja znam.« Nije ulazio bez prijeke potrebe u tuđe poslove; njega se, na primjer, baš ništa nije ticalo to, ako je netko gomilao bogatstvo prevarom, nadmudrivanjem, iskorištavanjem ili drugim nekim načinom, čemu su ostali ljudi zamjerali ili zaviđali. Sa svoje strane on je dopuštao sve, ili gotovo sve, samo ako je pametno izvedeno. »Tko je pametniji, tome dvostruko,« govorio je gazda, a pritom je

valjda mislio na sebe, »jer za budale nije stvoren ovaj život. Netko radi mozgom, a netko rukama i nogama, samo što je mozgom korisnije.« Sam on bio je osobito marljiv i vrijedan radnik, mučio se kao krt, u njegovoj kući nije bilo svetka ni petka, bila to žena, kćeri ili nadničari — svi su oni bili upregnuti kao teretni konji u posao. »Kako tko! Mi se ne možemo s gospodom! Gospodin živi udobno, sjedi u hladu, malo radi, a seljak se mora trgati i mučiti — takva je sudbina! Protiv boga se ne može!« — To nije bio očaj. Vinko Horvat bijaše zadovoljan stanjem u kakvom se nalazio, zato ga i nije zanimalo stanje drugih.

Često se pozivao na božje ime, a ipak nije bio pobožan. U crkvu nije išao iz svojih razloga. »Šta ću ja u crkvi? Vele, da je gospodin bog istovremeno na svakom mjestu na zemlji, pa je prema tome i u mojoj kući, i u mojoj štali, i u mojem polju! Tu mu se ja mogu moliti, samo ako imam vremena! A tko ide u crkvu? Bogomoljke, dangube i nagizdane curetine, da ih gleda čitava fara! U crkvi se ne mole bogu, nego namiguju i gledaju popa kakav je! Pravo vele mudri ljudi: mlad pop — puna crkva! Derani idu zbog cura, a cure zbog popa, jer je pop gojan, opran i odmoran! Trebalo bi sve to prutom po golom prknu, svetitelja im besposličarskog!«

Desilo se, pa je i obolio od groznice, kašlja, probadanja ili koje druge bolesti, koja bi ga prikovala nekoliko dana za krevet. Tada su se svi sklanjali ispred njegova bijesna, užagrena pogleda, na

prstima se šuljali, šaptom su govorili, jer svaki nesmotren glas ili pokret dovodio ga do pravog ludila. »Jedva čekate da krepam«, hripao je nemoćno; »jedva čekate da otegnem pete, kako bi mogli uživati u mom dobru! E, znam ja vas, kuje repate! (To je išlo na račun kćeri, jer je uvijek u takvoj prilici požalio što nema sina). Ali čekaj, čekaj, bogorodicu vam nebesku! Neću ja ipak tako brzo, kako se nadate!«... Smrti se plašio veoma, premda je o njoj govorio podrugljivo i nehajno, čim bi malo prizdravio. Takvi su uostalom svi nagli i naprasni ljudi. Dok ih služi zdravlje, nitko im nije ravan u bahatoj smionosti, glavom će zid probiti ako im se prohtije, ali kad se bolest uvuče u kosti i glava splasne od nabujale krvi, kukavički se zgroze pred pomišlju, da su bili blizu posljednjeg časa.

2

Vinko Horvat nije shvaćao dvije stvari: zašto ljudi ratuju, i zašto ima toliko, nikome korisnih, skitnica na svijetu?

Prvo: zašto ljudi ratuju?

Eto, on je bio u ratu, vidio sve ono zlo na svoje oči, zlo o kakvom se jedva može sanjati, ali od svega toga mahnitanja nije na koncu konca shvatio ništa. Pokupilo ljude sa svih strana svijeta, otrglo ih od kuća, žena, djece i pluga (neka rđa u potkrovlju!), izvuklo iz fabrika i rudnika, dalo im u ruke pušku i nož, i zapovjedilo: kolji! Zašto?

Koga? Rus je čovjek kao i on, samo u drukčijoj monduri, i zato što je u drukčijoj monduri i što su i njemu zapovjedili: ubijaj! — oni su se raskrvarili slijepo, divljački, zvjerski. Raskrvarili su se do smrti. A zašto? Ne, Vinko Horvat ipak nije shvatio, zašto. U ratu je bio ranjen iverom granate, prebolio ranu, i kad je prebolio ranu smogao je samo uvredljive, izazovne riječi na račun onih, koji su ga silili da se dade ubiti. No kasnije, kad se vratio kući, uhvatio ručice svoga pluga kao što je u staro vrijeme vladar primao natrag vraćeno žezlo i, režući crne brazde, sijući sjeme, hraneći stoku, zbrajajući u glavi dobitke i dobitke, ukratko, kad se opet osjetio svoj na svome, zaboravio je Vinko Horvat veoma brzo na rat. Što se njega na koncu konca tiču popaljena sela, razmrskani gradovi, milioni mrtvih i bogalja? On je nekako iznio čitavu kožu, sada je gotovo, a o prošlosti nije dobro misliti; daleko joj crna, smrdljiva kuća!

Drugo: otkud se nakotilo toliko siromaha i besposličara — također gazda Horvat nije htio (ili nije mogao) shvatiti.

Od godine do godine biva ih sve više, razmilili se na sve strane kao mravi, kojima je krava nogom razvalila mravinjak. Dolaze beznogi, slijepi, kljasti, nakazni u svim mogućim oblicima (dobro zna Vinko Horvat gdje su im udovi izgubljeni), mole, preklinju, prijete se, ali — zar im on može pomoći? Dabome, ne može! Ne može on nadijeliti čitavom svijetu i njemu još da ostane dovoljno. »Što ću ti ja, brate,« govori tako nekom bijedniku.

»ne mogu ti pomoći, zaista ne mogu. Moli se bogu da ti on pomogne, a ovo što ja imam, treba meni.« — Ali su dolazili i sasvim zdravi, mladi ljudi, raštrkali se po selima i svi jednako ponavljaju: — Dolazimo iz grada. Nemamo posla. Daj, gazda, koru kruha. — To više ne ide. Svijet se izopačio, namnožilo se cigansko koljeno. Kako to, da nemaju posla? Tko hoće raditi taj nađe posla, tako je bilo uvijek, tako je i sada, a tko radi taj ne moli nikoga za milostinju. — »Ne, ne! Ovo su pravi muktaši i dangube, sve bi to trebalo istrijebiti i pomlatiti negdje kraj plota, neka bar zemlju nagnoje!« — Tako je mislio Vinko Horvat.

A godine prolaze. Jedna — još jedna — pa još jedna: čitav niz. I Vinko Horvat postaje sve zabrinutiji, mračniji. Blago pojevtinjuje, sve se seljačke stvari prodaju u bescijenje, a ono što seljak kupuje, poskupljuje. Kako to? On već jedva nekako veže kraj s krajem. Gospodarstvo ne nosi više onoliko dobiti kao prije, ili odmah neposredno poslije rata. Kamo to vodi? A iz grada dolaze ljudi i govore: »Nema rada. Nema kruha.«

3

— — — A da li je on ikad sjeo na prag svoje kuće i zamislio se dublje, otkud sve to: rat, besposlica, glad u gradovima, sve teže i teže življenje po selima? Otkud sve to, i da li to ima ikakove međusobne veze?

Dakako, on o tome suvislo i razborito nije razmišljao nikad. Vidio je gazda nazadak (zato je imao oči i pamet u glavi), vidio je i neke pojave koje su ga zbunjivale i protiv kojih se je i bunio žestinom samo njemu prirođenom, ali njegovo je opće stanje još uvijek bilo takvo, da je smatrao sasvim glupim razbijati glavu nečim, što i onako nikad ne bi shvatio. On je još čvrsto stajao, obadvjema nogama zakopan, na svojoj zemlji, na svom gospodarstvu. Zato i nije mogao razumjeti bijedu drugih.

4

Bilo je ljeto. Žega je pritisnula svijet. U poljima sagorijeva žito, vene trava u korijenu, a lišće na drveću, prašno i zgužvano, šušti suho kao u jesen. Crnava je presušila, presušila su sva napajališta i jaruge. Zrak je vreo, upravo bolan kad se udiše, i sav okužen smradom krepane ribe. Sve je iznureno: životinje, bilje i ljudi. U zdanjima se ne može izdržati od sparine, jedva se čeka hlad predvečerja, tada ljudi izmile iz kuća, posjedaju na brvna, uzdišu i razgovaraju (žar lula crveni se u prvom mraku), a od žege blijeska nad mračnom, dalekom šumom.

Takve jedne večeri naiđe cestom iz Hagnja skitnica: sav zarašten u crnu bradu, u dronjcima, a boja mu je kože nalik na zemljanu. Bijedan čovjek! Pred kućom Marka Vrane uvijek se drži nekakav skup (Vrana je star i mudar, prošao je mnogo svi-

jeta, zna o svačem pripovijedati, i susjedi ga slušaju; osim toga Vrana ima tri sina, sva tri oženjena, a mladi ljudi i mlade snahe vole razgovor i društvo). Skitnica se zaustavi pred kućom Marka Vrane.

Te večeri bio među njima i Vinko Horvat. Govorilo se o svačem: o zloj godini, o suši što je uništila sav rod, o porezima, o skupoći, o životu, teškom i neveselom, koji nije vrijedan da se živi; govorilo se, jadalo, pušilo i pljuckalo. A skitnica samo sluša i šuti. Kakav je to čovjek? Dolazi, veli, iz grada. Ljudi značajno okreću jedan prema drugom glave. Šta je tamo radio? I zašto ide odanle? Nižu se pitanja, a čovjek odgovara i koluta očima kao divlja šumska zvijer.

— Što sam radio? Zarađivao sam kruh za sebe, za ženu, za svoju djecu.

Gdje? Kako? Znatiželja je zahvatila ljude kojima su odjednom omrzle vlastite brige, a skitnica pripovijeda:

— Zgrada, u kojoj je ljevaonica gvožđa, duga je i visoka zgrada, — veli. — Nikad niste vidjeli takove. Mnogo ima katova i mnogo prostorija. U jednoj se prostoriji mijesi željezna rudača: težak se i ljut prah taloži na kožu, na pluća, prodire u tkaninu odijela, rska pod zubima, bode u očima. Nitko ne poživi čestito, tko jedanput zabaše u tu prostoriju. Eto, tamo sam ja radio.

Tako on. Slušaju seljaci, što čovjek pripovijeda. Zaista: modrikaste su usne u njega, pognuta pleća, a koža mu je baš kao osušena, smeđa glina.

Znatiželja raste sve više, sa svih strana navaljuju: »A zašto ne radiš sada? Zašto se skitaš? Bolje li je ovako?« Tvrda i surova su srca seljačka, a umoran je glas što razlaže:

— Radio sam i radio bih. Ali jednog se dana zatvorila tvornička vrata preda mnom: »... zbog pomanjkanja narudžbi svi oni, koji rade u našem poduzeću manje od pet godina, otpuštaju se...« To je bilo jasno rečeno. I tome nije bilo ni pomoći ni priziva.

— Od onda se skitaš?

— Ne baš od onda. Pokušao sam se još boriti. Na nekoliko strana pokušao sam se boriti. Ali bez uspjeha. Sve je bilo odviše kratka vijeka. Svuda su se vrata zatvarala zbog »pomanjkanja narudžbi«. Svuda. I sad sam evo tu!

— A gdje su ti djeca? Žena?

Obrašteno zemljano lice skitnice skupi se u mnogo sitnih, kao brazgotine vidljivih mraski. Djeca? Žena?... Odmahne otsječeno rukom i ništa ne reče.

Iza niskog, smrknutog čela ovog čovjeka naslućuju se mračne misli. Gle, i ruke mu podrhtavaju! Tko zna, što je s njegovom djecom i ženom? Možda se skitaju i prose kao i on negdje na drugoj strani svijeta? Možda su pomrli od kakove zarazne bolesti? Ili čak od glada? A tko zna, tko zna? Zao je pogled u skitnice i žilave šake: djeca i žena su samo na teret. Tko zna? Djeca? Žena?...

Mrači se sve dublje, u daljini blista i tutnji. »Mila djevice Marijo, daj nam kiše,« — šapće neka

žena i križa se brzim, uvježbanim pokretima nekoliko puta za redom. Ovako, kad se spusti noć, rosa padne nad krajinom i noćni vjetrić pokrene orahovo lišće, izbrazdana i od sunca pregorjela lica seljačka postanu nekako bljeđa, nježnija. I srce je onda mekše: tihi uzdah — još tiši — gasi se žeravica u luli. Netko šmrca. Šutnja. A tanki mjesečev srp, kao srebreni privjesak na debelom trbuhu, plovi po praznom nebu bez oblaka.

— I tako lutam, — dodaje bez pravog razloga čovjek, — prebijam se od nemila do nedraga, ponizujem se proseći koru kruha samo da se održim na životu. A gdje ću završiti, ne znam.

Vinko Horvat šutio je dosad. Podbočio glavu rukama, kao da mu je preteška, i samo katkad otpljuckava bagoš između zubi. Gologlav je i zgrušana, sijeda kosa prosula mu se preko namrštena čela.

Tada počne govoriti. A kako je govorio, naprezao se da mu riječi teku mirno i uvjerljivo, kako i dolikuje uvaženom gazdi. Ali glas mu je ipak katkad zadrhtao, čim dalje sve češće, odavajući gorčinu odviše dugo gomilanu u njemu i jad koji je tražio oduška.

— Došla kuga na narod, — reče i pljune. — Nakotilo se danguba i vucibatina. Preplavili čitav svijet; hodaju, prose, lažu — žive. Najlakše je tako. Ako mu daš štogod, ode iz dvora, stane nasred ceste, pa ti se u brk smije: baš si budala, veli, daj samo i drugi put. Ako mu ne daš, ako nahuckaš psa na njega, ovakav će ti nauditi: upalit će ti štagalj, a da ni okom ne trepne; iz očaja, kažu, što ga puštaš da krepa na cesti. A tko im je kriv, ljudi? Tko? Lažu, da im ne davaju posla, da ih tjeraju iz gradova. To im nitko ne vjeruje. Na radu je zasnovan život: radilo se, radi se, i radit će se. Jest, ali to su dangube i tatovi, ovima se ne mili posao. Lakše je ovako, misle. A svi se oni sada popinju na našu grbaču — nosi goso, ako možeš; ako ne možeš crkni i daj mjesta drugome!... Ej, ljudi, sve bi ovakve trebalo pobacati u Crnavu! Sve do jednoga!

I gazda Horvat bijesno zavitla rukama iznad glave, kao da uistinu nekog baca; zatim naglo ušuti otpljunuvši prije toga gvalju bagoša u stranu. Stranac ga je gledao zabezeknuto.

— Daj mi ti posla, radit ću, — reče najzad iza šutnje.

— Ja posla tebi?

— Da.

Seljak skoči prevrnuvši bjeločnice i zgrčivši šake kao da će udariti. Ali ipak ne udari, suspregne se. Skitnica mirno ustane, dohvati svoj štap i pođe. Posljednje njegove riječi bile su nalik na riječi proroka, turobne i uvjerljive riječi.

— Ohol si gazda i nepravedno govoriš. Neće proći ni dvije godine, a ti ćeš osjetiti na svom vlastitom vratu željezno kopito, koje umije da gazi. Počelo je kod mene, svršit će kod tebe. Ja sam radnik, ti si seljak. Upamti, gazda!

I ode. Iza bosih tabana podigne se mali oblačak prašine.

5

Takav je bio Vinko Horvat: nesklon da shvati tuđi jad, samoživ, tvrdoglav i nepravedan, a samo zato, jer se njegovo stanje još uvijek nije ozbiljno poljuljalo. Nije imao potrebe misliti o tom, hoće li se obistiniti riječi skitnice, pa kad bi čak i mislio, došao bi sigurno do krivih zaključaka. Plitko je rasuđivanje u bogata gazde! Kako bi on uopće mogao propasti? Njegove su oranice dobro nagnojene, što se u njih baci — rodi, pa ma kakva bila godina i ma šta se događalo u svijetu, za njega i njegovu družinu bit će uvijek dosta. Odhrani usput koje blašče, krmača se oprasi, kobila oždrijebi, i usprkos najnižih cijena — za porez, za ruho družini i sol, za kćerinu svadbu, za druge najpreče potrebe — uvijek će doteći. Osim toga on ima i nešto gotovine na strani! A i ta nevolja neće valjda potrajati zauvijek, jer ovo, što je sada, nije ništa drugo nego — politika. Gazda Horvat zamišlja naime stvar tako, da je netko, tko može i komu to nosi korist, oborio cijene i sada kupuje za jevtin novac sve seljačke stvari s tim, da kasnije, kad mu se svidi, uzmogne te stvari skupo prodati. »Tko je pametniji, tome dvostruko.« Ali ipak će taj (po gazdinom tvrdom uvjerenju) jednoga dana imati previše, zasitit će se neman do grla, pa će sve opet poteći po starom dobrom zakonu, kada je bilo seljaku prijatno živjeti. Treba samo izdržati! A Vinko Horvat će pod svaku cijenu izdržati!

Ali tako kako je mislio on, nisu mislili svi drenovački seljaci, unatoč tome, što je Vinko Horvat imao ugleda u selu i što njegov jezik nikada nije brbljao u prazno. Dabome, ti seljaci nisu bili tako bogati kao Vinko Horvat. Njima su se, makar i protiv volje, duboko u pamet urezale proročke riječi skitnice: »Neće proći ni dvije godine i ti ćeš također osjetiti na svom vlastitom vratu željezno kopito, koje umije da gazi. Počelo je kod mene, svršit će kod tebe. Ja sam radnik, ti si seljak.« — A prvi znaci tog »gaženja po vratu« već su bili tu.

JESEN STIŽE DUNJO MOJA

1

»O Katalenju ćeš se udati«, rekao je otac; a rekao je takvim dosadnim glasom, kao da se to razumije samo po sebi, kao da je ta udaja najobičnija neka stvar, za koju se ne isplati potrošiti ni jednu jedinu riječ više nego što je baš prijeko potrebno. A Mariji se prevrne sva nutrina od tih riječi, ona u prvom trenutku odluči oduprijeti se; ustremi se izazivački spremna na sve, ali hladan očev pogled, kao nož, prikuje je na mjestu takovom nepoznatom snagom, kao što valjda pogled zmije ljutice prikiva svoju žrtvu; — ne, nije bila kukavica, ali ipak je bila samo od krvi i mesa! Osjeti, kako joj tijelo naglo mlohavi, a misli i osjećaji, po kojima je dosad živjela i koji su je dosad ispunjavali svu do dna, isteku iz nje jednim jedinim udarcem srca; tupa bol bez sadržaja ustupi na

njihovo mjesto. — »Udat ćeš se o Katalenju za Jozu Tremca iz Zatoka.« Tako otac i više ni slova. I Marija od toga časa više ni ne jede ni ne spava, kud koraca tud jauče.

Tješe je vršnjakinje i susjede:

— Smiri se, — vele, — Maro, stisni srce; tako mora biti! Protiv roditeljske se ne može. A nije ni to sve zlo. Tko zna, možda je ovako i bolje! Bog sa svim tim ravna, sve on vidi i sve zna. A dečko onaj izgleda dobar, miran, zavoljet ćeš ga vremenom. Zaboravi Šimuna, Maro!

— Nikad, nikad! — kidaju se iz nje riječi, kao da ih kliještima čupaju! — Nikad ga neću zaboraviti. Utopit ću se, da me žalost ne ubije.

A vršnjakinje nastavljaju, samo da nešto kažu:

— Pa nije još sve gotovo, zašto govoriš glupe riječi? Do Katalenja ima još dva mjeseca... ehej, mnogo je to dva mjeseca! Ne gubi nade, Maro!

— Smekšat će se možda srce ćaćino! — dodaju još i prevrću očima.

I eto to, da do Katalenja ima dva mjeseca i da će se dotle smekšati srce očevo, preobrazi se hitrije, nego što je ikad Marija mogla slutiti, u spasonosnu slamčicu, o koju se svom svojom težinom ovjesi posljednja nada njezina.

...Kako je malo potrebno, da se uzmogne živjeti! Kako ništavo malo!...

Čisteći neke večeri staju prestraši je, gotovo je vrisnula, mali susjedov Miško uvukavši se kradom k njoj kroz vratašca kuda se baca gnoj na gnojište; on joj, vladajući se važno i tajnovito kao što pri-

staje pothvatu, gurne u ruke nekakav smotani komadić papira, ne reče ništa, nego na isti tajnovit i važan način šmugne otkud je i došao. »Od Šimuna...« — zadršće Marija i otare naglo dlanom zamućene oči.

Na zgužvanoj krpici omotnog papira teškim, nevještim rukopisom pisao je Šimun ovako:

»Draga i mila moja Maro kako vidiš tvoj otac neće ni čuti da se mi dvoje oženimo nego je najbolje da ti pođeš tamo kamo te sile a ja ću se opet baviti kako sam i do sada jer bježati ne možemo niti je to za tebe jer nisi naučena na prosjački život a nije ni za mene jer onu jadnicu slijepu moram hraniti kao što znaš a nemam nikakova dobra ni kuće i moje žuljevite ruke jedva hrane jedna usta...«

Kriknuvši tiho, djevojka zakopa mahnitim pokretom lica u dlanove...

— — — — — — — — — —

Dobježala je posrćući do Crnave nespretnim, dugim koracima, pridržavajući obim rukama rubače da joj ne smetaju u trku, s tvrdom nakanom da se utopi. Stane na obali zadihana. U rijetkoj magli, što se puši poput dima, crne se prijeteći vrbe nalik na vještice s raščupanom, zmijskom kosom, a voda otiče pred njezinim nogama, tamna, ledena voda. Eto, treba samo zažmiriti, samo zažmiriti i ništa više — slab pljusak i krik prigušen maglom i nje više neće biti... Na dnu, u toplom mulju, spavaju sada žabe i ribe i druge odurne životinje izbuljenih očiju, i njezino će tijelo također potonuti u mulj...

A voda će proticati kao uvijek, u proljeće će se zazelenjeti šuma, sunce će obasjati polja, i opet će u jesen vjetar raznositi uvelo lišće kao uvijek... I nje više neće biti!

»Ali zašto je, o bože moj, ta voda tako tamna?« mislila je, tko zna zašto, baš o tome i o ničemu drugomu. Dugo je stajala kao prikovana na obali Crnave; smišljala, odlučivala a ipak nije odlučila ništa.

Onda se najedanput strese i vrati se kući, odmičući sporo preko pašnjaka prekrivenog maglom, suhih očiju i malaksalih, kao olovo teških pokreta.

2

——— Velike, močvarne šume žutocrvena lišća zamiru na blagom suncu, seljakinje pjevajući žanju kukuruzovinu i vežu je u snopove, a čitav naš kraj: širok, ravan kraj nad kojim prolijeće vilinja kosa, i selo crvenkastih krovova u daljini, i vinogradi s mirisom izabele, plemenke, dudovca i muškata — radosno treperi. Zađi tako u šumu, lišće će sakriti trag! Na kvrgavom grabovom panju sunča se bjelouška, ali kad začuje šušanj koraka, odmota kolobar (u koji je bila savijena) brzinom naglo opuštene čelične opruge, i nestane u rupi. Na brežuljčiću je vjetar pomeo lišće i tamo rastu kasni vrganji »heldovnjaci« crnosmeđe kore. Idi samo dalje, lišće sakriva trag! Susjedov sin Jakov vozi drva, puši, ide pognute glave pored voza, a s kotača, koji cvile i jauču, runi se gusto šumsko blato. »Dobar dan«, viknut ćeš; ali glas zamire tajnovito među stablima.

Bio si još dijete. A danas?...

Kao burom opustošeni, jadni, zapušteni domovi po kojima se cijedi čađa, promukla, turobna pjesma, i prokleta šuma u koju ne smiješ — to je tvoj rodni kraj. Prođi selom: blijeda, slabunjava djeca ropski skidaju klobučić: »hvaljen Isus!« — preplašene žene skrivaju svoje prnje iza uglova zdanja pred pogledom stranca, a muškarci, zli i mučaljivi, bulje u zemlju. Gledao si nekad svatove kako prolaze selom pijani i raspojasani, mašu zastavama, okićeni bršljanom, borovicom i ružmarinom, pucaju iz pušaka kao Udmanićevi hajduci, klokoće crno vino iz barila nad razvaljenim, crvenim ustima, a snaše podvriskuju i grle se: čitavo selo dočekuje ih uz cestu. Baš su se bijesno znali provoditi ti naši stari svatovi!

A danas?...

Eto, na velikoj drvenoj kući, koja je gotovo sva nestala pod golemom krošnjom oraha, u kasno doba noći rasvijetljena su sva okna. Stakla su nezastrta i zamagljena parom, a unutra uz prigušene, nevesele zvukove drmeša promiču poput utopljenika obrisi muškaraca i žena. Na cesti stoji hrpa seoskih derana, u šakama im kao užareni crvi tinjaju cigarete, kadkoji prilazi prozoru (»nema ništa nova, burazeru!«) i vraća se natrag u skup, da zagrljeni preko ramena pjevaju otegnutim tulećim glasovima bećarske pjesme. Oko ponoći zalupi

prozor na komorici i odanle se čuje tužni ženski jauk. Tko to plače?... Plač se ne pozna po glasu. Samo tako bolno jeca ta žena, te se čovjeku srce kida. Naiđe i stari učitelj iz Drenovca, pijan se vraća s neke gozbe, tetura cestom od grabe do grabe i prepire se sam sa sobom. Pred rasvijetljenom kućom stane namještajući spljošteni šešir na potiljku.

— Š-što je to?

— Udaje se Marija strica Vinka, — vele momci i guraju se laktovima.

Aha, sjeća se učo Marije strica Vinka! Eto vidiš! Šmrkavica! Čitati je znala, ali računati... aha! Šmrkavica!

Okružili derani pijana učitelja.

— Ajte vi, — vele, — unutra, vas će lijepo primiti! Kako ne! Već je u nekoliko navrata pitao stric Vinko za vas!

A učitelj sluša; naćulio uši i sluša. Du-du-du, neveselo zvuče zvuci drmeša iza zamagljenih stakala, i ti zvuci i šum glasova — ovako u zatvorenom prostoru — podsjećaju na hujanje podmukle neke ponornice. U staji rže konj. A iz komorice ponovo se razliježe turoban ženski jauk. Tada učitelj, zibajući se smiješno na nepokornim nogama, glasno pljune.

— Ž-žalosna je to s-svadba, — mumlja sam sebi u bradu, — t-tko je vidio da se plače na s-svadbi! Ja... ja neću ž-žalost!

I otetura cestom.

3

Čitavu je gotovo noć Marija proplakala u svojoj komorici. Dolazila mati — »uh, da krepaš!« pomisli djevojka kad uđe — i milovaše je suhom, ledenom rukom. Dolazio i debeli kum, opasan svatovskim ručnikom i malo naderan; on ju je pokušao rastresti šalom i prostotama, koje se uvijek pripovijedaju prije prve bračne noći. Posljednji je došao otac, blijed od ispijena vina i nestalan na nogama. Ali svima je Marija jednako odgovarala: »Pustite, bježite, glava me boli.« Pa opet jecaše lica zagnjurena u jastuke. A kad je zasivjela zora na prozorima, ona se odlučno digne i izađe iz kuće povezana u materin rubac. Nije se osvrtala ni na koga. Svatovi su spavali kud koji, na podu, u krevetima, u sjeniku, gdje je tko zahvatio mjesto; spavali su mrtvi, izopijani. Marija za čas iščezne u bljedičastoj jutarnjoj magli.

Šimunova je kuća prva do njezine. Protrči voćnjakom, zaplete se u glogovoj živici, posrne u nekoj grabi i, proveravši se preko napol trula, porušena plota, skoči u korov kopriva sjemenjača, u kojih je ljut i oštar otrov; osjeti trenutačnu žestoku bol po rukama i koljenima, čak do bedara, ali ona ne mari, nego trči dalje. Okna su na Šimunovoj kući mračna, začepljena prnjcima i zabijena starim, crnim limom. Marija udara objema šakama po oknima i zove:

— Šimune! Šimune!

Gluha je tišina u staroj, velikoj, mračnoj kući.

— Šimune! Šimune! Ja sam... tvoja Marija, otvori!

Grozničavo udara šakama po trulim okvirima. Ni glasa. Tada govori sasvim tiho, moleći:

— Majko, otvori ti!

Jedan joj šišmiš proleti nisko nad glavom i dotakne je odvratno hladnim i vlažnim krilom po obrazu. Uzalud Marija zove — šutnjom joj odgovara mračna šupljina Grozdanovićeve kuće. Polako, kao u snu, poče obilaziti oko nje, vrebajući upaljenim očima kao luđakinja na zabludjeli tračak svijetla, na šapat glasa živog stvora. U selu laju psi, pijetli kukuriječu pred zoru, a ovdje je sve mrtvo, kao na groblju. Nasloni se sva skršena na vrata — i gle! — vrata jauknu resko u baglamama i razjape se širom; ona posrne u mrak.

— Šimune! — vikne.

Ali mrak joj odgovari mrtvom jekom. Pipaše rukama pred sobom i pomicaše se korak po korak, naiđe na peć obloženu pećnjacima, na stolac koji zaškripa, nekakav crvotočan, raskliman stolac, i najposlije iza slijepog tumaranja po tmini nabaše na krevet; prijeđe rukama po njemu — hladne su ponjave i ne čuje se disanje.

— Šimune! — vikne opet, a strah joj naježi kose.

Zatetura još nekoliko koraka, okrene se dva, tri puta oko sebe, a onda slučajno udari laktom o neki tvrdi predmet. Stol! Povuče dlanom preko glatke ploče, a pod prstima zatrešti škatulja s nekoliko šibica. Nažge čađavu lampu i počne se strašljivo osvrtati veoma blijeda u licu kao da joj je

naglo pozlilo: na sljepočicama i pod nosom izbila fina, poput paučine, blistava mrežica znoja. »Šimune!...« Sada pilji široko razrogačenim, neprisebnim očima: stisnuta u kvrgu, nepomična i žuta u licu, leži Šimunova mati. A njega nema! Dotakne staricu — hladna je i već posve otvrdnula. Sjena lampe plašljivo puza po zidovima. Na tavanu štropoću štakori. I šturak cvrči u zapećku: črn-crn...

Kako je dugo stajala, ne zna. Ali prsti su joj postajali sve vlažniji, noge popuštale u koljenima, i ona na koncu, obuzeta nesavladivim, groznim strahom, vrisne iz puna glasa i odbježi posrćući iz te užasne kuće. Na cesti se pred njom, kao da je izronio ispod zemlje, ustoboči čovjek.

— Marijo, — reče Šimun i uhvati je blago za ruku.

On? Na ramenu nosi lopatu, a sav je nekako utučen, pognut, glava mu pala na prsa.

— Mrtva je. — Marija smogne samo dvije riječi.

— Da, mrtva, — reče Šimun suho. — Sinoć je umrla... ne, nije umrla: samo je sklopila oči i prestala disati. Bila je dobra majčica, patnica kroz čitav svoj dugi život. — Prijeđe dlanom preko očiju. — A sad sam sâm! Sâm!

— Šimune... čuj..., — jeca Marija.

Imala je potrebu govoriti mnogo, mnogo. O tome, kako je neizrecivo nesretna, kako je on napušta, kako... Ali pomisao na onu mračnu, napuštenu kuću s mrtvom staricom ispunjala ju je takvim ludim užasom, da nije smogla ni jedne jedincate

riječi — riječi ljubavi i žalbe za svoga nesuđenog dragana. Išla ga je, eto, sama tražiti uoči svoga vjenčanja da mu kaže, kako njega jedinog voli i kako će ga voljeti do smrti; išla ga je sama tražiti u svojoj predvjenčanoj noći, da se isplače u njegovom naručju i da joj bude lakše. A sada evo stoji tu Šimun s lopatom, kojom je kopao grob svojoj materi, pognut i utučen, pa šta? Nema riječi. U praskozorju naziru se obrisi Grozdanovićeve kuće i u njoj leži mrtva starica, sitna i žuta, smotana u kvrgu, štakori štropoću na tavanu, šturak pjeva u zapećku, i svi ti dojmovi i doživljaji skupili se u nešto neodređeno, prijeteće i tjeskobno, i sve je to jedno — sve je užas. Djevojka želi govoriti, izjadati se, ali riječi se kidaju u slogove, riječi bez smisla, rečenica bez sadržaja. Užas!

Tada joj Šimun blago odvije ruke.

— Marijo, moram ići, — reče. — Sabiti treba lijes, otesati križ; već sviće. Zbogom.

— Zbogom.

I ta dva »zbogom« bilo je sve, što su jedno drugom imali da kažu.

4

U bijeloj vjenčanoj opravi, zakićena strukom ružmarina, s velom i vijencem od bijelih bobica na glavi, stajaše Marija ozbiljna i mirna lica (kao da se sprema na neki osobit posao kojemu svi pripisuju važnost), dok su joj djeveruše uređivale posljednje nabore. Priđe mati; prekriži je jecajući i zaželi joj sretan život. Dođe i otac, veseo i pripit; raširi nekakav papir i tu, pred svjedocima, obeća miraz: deset hiljada u gotovu, jednu kravu s teletom i livadu u Jantaku (dabome, poslije njegove smrti i smrti žene mu, obje kćeri dijele čitavo gospodarstvo napola).

Vinko Horvat izgovori riječi i brojke s ponosom gazde, koji bogato daruje svoje dijete — »neka se zna, da je Horvatova kći!« Bogato daruje svoje dijete, a njemu ostaje dovoljno, i više nego dovoljno, za vlastiti život!

Ali nitko se osobito ne iznenadi. Starješina iz Zatoka odavna je već znao koliki je miraz, čak se i cjenkao svojevremeno za njega, a drugi su sve to smatrali i onako posve prirodnim, pa ih uopće nije zanimalo. Marija je izgledala neobično sabrano. Nju nije uzbuđivalo više ništa. Načas joj se učini sve kao trgovina, a ona glavni predmet koji se prodaje, ali više ni ta misao nije bila u stanju izazvati u njoj bilo kakav otpor.

Isprate je na starinski način, klanjajući joj se svečano i duboko do zemlje. Djever pripali mužar iza plota, tamburaši stojeći odsviraju »oproštaj«, ali jer su bili pijani, njihova pjesma ne dirne baš nikoga.

Tada posjedaju u kola. Devet foringi sa četrdeset ljudi, tko ijučući, tko pjevajući, a netko je i šmrcao potiho i otirao oči, devet foringi s tamburašima u posljednjim kolima izveze se u galopu iz

Horvatova dvora. I odveze se u Haganj na vjenčanje.

Debeli kum, zamahnuvši smiješno čuturom ponad glave, zatuli kao priklan:

Od jeseni do jeseni
sve se selo poženi
a ja ostah sa-a-am...

Bio je utorak, u mjesecu studenom, siv, turoban dan.

DAN PO DAN — GODINA

1

Prolaze dani: u jednom se raspline komadić prošlosti (kao mjehur od sapunice), u drugom komadić, sanje ustupaju mjesto zbilji, prošlost sadašnjosti. Na licu se redaju bore, na srcu brazgotine.

Danas Marija živi životom drugih seljačkih žena: radi, ljuti se, plače, a i zapjeva katkad, muža ni ne trpi ni ne voli (kako se kaže), podnosi ga. Promijenila se i izgledom. Nekud je žustrija, mršavija, uvijek je za poslom. Veliko je Tremčevo gospodarstvo, a od ženskog čeljadeta nikoga nema u kući osim nje i svekrve. A od svekrve slaba korist: nadušljiva je i predebela (kao kruh u kom je odviše kvasca pa se prenaduo), jedva se miče, a uz to voli piti, tako da je s njom veća muka nego bez nje. Sva je sreća da je dobra srca, mirna ženska: sve joj je pravo, samo se gega tresući svoje salo.

pije i sipuće. A Marija je na poslu već od rana jutra: još kod svijetla lampe popravlja krevete, mete kuću, trijem pred kućom, kuha za družinu i kuha u kuvarnici za svinje, muze krave, čisti štalu, krpa, pere i još stotinu drugih neizbježivih poslova obavlja dnevice. Kad dođe proljeće, onda radi i u polju. Svekar je zadovoljan sa svojom radinom snahom i hvali je pred tuđim ljudima.

S mužem živi u miru; podnosi ga. Samo je u prvoj noći, ostavši nasamo s njim, zaplakala. I mladom mužu bude neprilično.

— Tko te je to osmudio koprivama? — upita samo zato da nešto kaže.

Slegne ramenima.

— Ne znam.

A znala je dobro. Tragovi ljutih kopriva sjemenjača, što rastu oko stare Grozdanovićeve kuće, još je jednom podsjete živo na najstrašniju noć koju je ikad proživjela. Zažmiri. I nagonski potraži zaštite pred užasom što je obuze u naručaju ovog nevoljenog, tuđeg čovjeka. A on je to shvatio drukčije.

— Da li me voliš? — upita razdragan.

— Da.

— Znao sam ja to! — govoraše s uživanjem kao čovjek koji je potpuno uvjeren u svoju vrijednost. — Eto, znao sam ja, da ta stvar s Grozdanovićem i nije tako ozbiljna kako se pripovijeda. — Pogladi smiješeći se kratke svoje brčiće na koje je bio veoma ponosan. — A zašto i ne bi bilo tako! Nisam ni ja valjda nekakova nakaza, u koju se žena

ne bi mogla zagledati, a? Reci, jesam li ja nakaza, ili nisam?

— Nisi, — reče Marija.

— Dakako! A s onim je sve svršeno, a?

— Jest.

— I mene sada voliš?

— Da.

I nastavljaše s tim smiješnim ispitivanjima, nalazeći u njima u neku ruku zadovoljštinu zbog neuspjeha što ga je naslućivao u odnosu spram svoje mlade žene, koju nije mogao ili nije znao zagrijati za sebe, učiniti je podložnom ili bar pristupačnom. Postavljao je glupa pitanja i dobijao isto takve odgovore, koji su govorili ili ništa ili sve, već prema tome, kako ih je u onom času htio shvatiti. Najposlije ih je ipak shvatio pravilno. Bio je možda na najboljem putu da zamiluje svoju lijepu ženu, ali žena bijaše ledena i neprijateljska kao zmija, omalovažavajući njegovu dobru volju na tako podrugljiv i zapravo uvredljiv način. Čudno je bilo, da je najzad zbog svega toga nije počeo zlostavljati (»oprosti, bože, ima pravo!« rekle bi kasnije škapularke u selu). Ali on je nije zlostavljao, čak joj nije ni riječima predbacio. Uzdahnuo samo, a onda je zazviždao i otišao Vrlčevoj udovici.

2

Čitavo je selo znalo da živi s njom. Stari Tremac misleći da čini po volji svojoj snasi, koju je iskreno cijenio (kao što cijeni pravedan gazda ra-

dina i trijezna ukućana), opomenuo nekoliko puta sina, a kad se sin na opomene nije ni osvrnuo, pozvao je gospodar kuće nevaljalca posve ozbiljno na red. Ali sin se samo smješkao i čupkao brčiće do kojih je tako mnogo držao. Onda reče razljućeni otac:

— Neću to više trpjeti, razumiješ! Prekoračiš li još jednom prag one drolje, ne pokazuj mi se više pred očima! Ova kuća nije tada tvoja kuća. i ja stotinu puta prije dajem pravo poštenoj i vrijednoj snasi, nego lopovu od sina!

— Tako, — začudi se Joza, — a čemu je potrebna tolika vika zbog jedne obične... — I izreče neku prostu riječ.

— Šuti! — plane otac.

— Nije mi teško, jer nisam prvi ni počeo.

— Jezik za zube, derane, jer...

I svađa je rasla sve više. Najposlije se i sin razljuti i reče starom riječi koje nije trebao reći: »Ako vam je krivo«, vikne u jarosti, »eno vam je, (misleći na ženu), spavajte vi s njom, boga mi, ja se neću buniti; a možda se neće ni ona!« Tada Tremac izgubi vlast nad sobom i udari Jozu loparom za kruh tako dobro po glavi, da je drski sin samo jauknuo i skljokao se na zemlju kao vreća.

Poslije toga režao je Joza nekoliko dana na oca. Zatim se sve opet nekako smirilo, zalizalo. Ali ipak je i dalje odlazio Vrlčevoj udovici, kao da mu je ona, a ne Marija, zakonita žena.

Dolazile Mariji zmije-susjede. »Bože moj, bože moj«, uzdisale one, »što će biti od toga? Prvi dani,

a već takova sablazan!« I licemjerno sklapale ruke i ponicale očima.

— A što? — Marija se smijala. — Možda će ga proći, a možda i neće! Pravo reći, ako je bolja od mene, zašto da i ne ide k njoj!

»Ovako nešto ni jedna poštena žena ne može slušati!« Zmije su uzbuđeno plazile kućama križajući se.

3

A netko reče Mariji ovako: »Baš si glupa, snašo! Muž spava s drugom, a ti mu ipak vjerno čuvaš mjesto u postelji! Oprosti, ali to je glupo, posve glupo!« Marija zaškilji razmišljajući časak što bi odgovorila; onda se nasmije, a smijeh joj je zbog nečega bio neugodan, upravo gadan.

Njezina pretila, pospana i zbog toga dobrodušna svekrva, o kojoj se govorkalo koješta dok je bila mlada, imala je također svoje mišljenje o tim stvarima. Ali ona je govorila općenito: »Priseći moraš, jer se drukčije ne možeš udati; a prisižeš pred čovjekom. Tu ne može biti grijeha! Grijeh je kad muž tuče i zlostavlja svoju družinu, uništava kuću, a žena kad ne izvršava svoj posao, kada se ne brine za svoju djecu. Drukčije, neka si svatko iskali srce kako zna!« I gucnuvši iz svog lončića, nastavljaše: »Žena je rob«, veli. »Muž se potuca kojekuda, radi ono što mu se sviđa i što mu godi, a žena koti dječurliju, muči se i tegli kao mula kroz čitav život.

Baš je budala svaka ona, koja se ne izdovolji do sita! Život je samo jedan i taj kratak!«

Marija se teško privikavala na ovakva rasuđivanja. U Horvatovoj kući sasvim su drukčije gledali na sve te stvari, i djevojka je, odgojena po starinski, u strahu božjem, smatrala (još uvijek), da iznevjeriti muža i sagriješiti protiv jedne od glavnih božjih zapovijedi predstavlja najteži prestup i veliku neoprostivu sramotu. To joj se tuvilo u glavu od malih nogu, otkad je počela razabirati svijet oko sebe, pa je takav nazor izgledao takoreći sastavni dio njezina bića.

Ali nakalamljeno uvjerenje, koje ipak nije počivalo na čvrstoj podlozi, imalo se kad-tad slomiti, — to Marija čak i nije morala znati. Sve je išlo za tim, da to bude što prije. Neutaženu žeđ osvete zbog nepravdi koje joj bijahu nanesene od strane njezinih roditelja, bol što su joj te nepravde nanijele, ona je možda namjeravala utažiti na najjednostavniji i prema tome na najdjelotvorniji način.

Ponavljali su:

— Baš si glupa, snašo! A mladost prolazi, prolazi...

Ona se sada više nije smijala, kao prije, neprirodnim, gadnim smijehom na prostačke ponude muškaraca, kojih se najedanput čitav čopor počeo motati oko nje. Nije se smijala. Ogledavala se samo, ne prisluškiva li tkogod... I bilo ju je pritom kao malo stid.

4

Desilo se negdje koncem proljeća, peti ili šesti mjesec poslije njezine udaje. Išla je stazom preko Drenovačkog luga, iz Zatoka u Drenovac. Bio je bistar, sunčani dan, branjevina je vrvjela kukcima, leptirima, pticama i gmazovima, poslije naglog pljuska mirisalo je svježe na trulež i kasne, prezrele jagode; koracajući tako sama po suncem ispjeganim sjenama Marija osjeti, kako radost raste u njoj, ispunjava ju, kao vino posudu, svu. Zašto? Zbog toga što diše, živi? Što je mlada i zdrava? Koješta! Postaje budalasto uvijek i svemu tražiti razlog! Naprosto se samo tako osjetiš lagašna, razdragana, sretna, koracaš puteljkom i pjevuckaš pomalo...

Prosjekom, što siječe prema Crnavi, dođe joj ususret Tomo, lugarev sin. Nasmijao se glasno i široko, kao da ima u ustima punu stotinu blistavih zuba.

— Sad si nadrljala, seko, — reče kroz smijeh pogledajući je drsko, a u suženim mu od svijetla zjenicama upale se dva podmukla plamička. — Uhvatio sam te bez svjedoka, ne možeš mi pobjeći; a kad bi i mogla, držim, nećeš htjeti...

Bio je krasan momak, plav i potpuno smeđ od sunca, najveći vjetrogonja i ženskar u svih sedam sela haganjske općine.

— Sad si nadrljala, — ponovi.

A ona poprimi taj podsmješljiv i naoko neopasan način:

— Još nisam. A kad se zbude, priznat ću po istini.

I pođoše tako jedno pored drugoga, bockajući se dvosmisleno i uživajući u toj igri.

U hladu kamo nije prisinulo sunce trava je još mokra od minula pljuska, oprani grm kupine blista sjajem kovine, zatreperilo je brbljavim šumom lišće breze na povjetarcu, koji se je tko zna zašto podigao i odmah utihnuo, golub-dupljaš zagukao slatkim, zaljubljenim gugutom u hladu stare šume, a visoko gore iznad krošanja nazire se nebo: prozračno, plavo, blistavo od silnog sjaja nebo. I u tom sjaju igra i prelijeva se čitava šuma.

Mladićeve oči postaju sve nemirnije, a smijeh mu se sve češće prekida na ukočenom, promijenjenom licu. Neprestano joj nešto šapuće u uho.

— Ne, grehota je! — veli žena.

A on nastavlja jednakom upornošću, naslućujući da ona govori tako samo iz običaja, iz stida, ili naprosto samo zato da nešto kaže.

— Grehota je živjeti jalovo!

— A tko kaže da ja živim jalovo? — rasrdi se najedanput zbog nečega.

— Tko? Čitav svijet...

Tako neprestano. A onda ženi ta licemjerna igra dosadi. Kao da se nešto otkinulo od nje bez bola — »kao zmiji u proljeće kad se otkine košuljica«, već mnogo kasnije, razmišljajući o presudnom trenutku, sjetila se te uporedbe. I ne osjeti nikakove grižnje u duši.

5

Nije se mogla suzdržati od lude navale smijeha (tako joj je sve izgledalo smiješnim), kada se vratila kući. Napol pijanu i već gotovo zaspalu svekrvu toliko je zbunila svojim mahnitim veseljem — »u ime oca i sina, je li poludjela, ili šta?« — da je u zabuni mjesto svog lončića nagnula na usta jedan drugi i iskapila do dna (sve joj je curilo niz mastan podbradak) dobru mjericu vode; zatim je pljuvala, siputala, kašljala i mrsila takove poganštine i psovke kao da je — nedaj bože! — progutala mjesto vode mjericu najcrnje tinte i u njoj živu žabu.

— Mama, nemojte se srditi, — govorila je Marija između dviju navala praskavog smijeha, — ja uistinu ni sama ne znam šta mi je; došlo samo tako i, eto, ne mogu se suzdržati!

— Da nisi, — najednom se debela žena, koja je sva kipjela, uozbilji, — da nisi, bog nas očuvaj, nagazila putem na kakve vještičje čari...

— O, nisam; sigurno nisam! — veli Marija.

— Nisi?

— Ma, nisam!... Uostalom, pravo velite, tko će znati! Ideš tako stazom i samo staneš nogom na te njihove paklenske znakove i uzlove... da, da, pravo velite! — A suze joj curkom vrcaju iz očiju od smijeha.

Baba, kad je to čula, uzme mahnitom žurbom po sebi metati znakove križa, a to je Mariju još

većma zabavljalo. Upita malo kasnije nevino prevrćući očima:

— Zar moram možda izaći iz kuće van?

— Križaj se, nesretnice! — drekne žena. — Križaj se od lijeva na desno, od desna na lijevo. — I pokazivaše, kako se to radi.

Prestala je komedija istom onda, kada se vratio stari Tremac. On je zbog nečega bio ljutit i večerao je mršteći se. Upitao je za Jozu, promrmljao psovku ispod nosa kad je čuo da ga nije bilo čitave večeri, uzeo gunj i otišao bez jedne riječi spavati u berek konjima.

A Joza se vratio kasno u noći, već su prvi pijetli kukurijekali; baci kaput i šešir na škrinju i zaškilji ispod oka — spava li Marija? Ali ona nije spavala.

— Bila si danas kod svojih? — upita.

— Da.

— No, što je? Šta kažu?

— Šta bi rekli? — Ona se protegne zijevajući i savije ruke pod glavu. — Pozdravljaju te.

— Sutra treba dovesti djetelinu iz ograde, — svrne on razgovor izuvajući cipele.

— Djetelinu dovesti, — Marija uzdahne, — Jantak kositi, zubaru okopati.

— E, valja opljunuti!

Zamisli se u nešto, a onda ugasi lampu. Začas disaše dubokim, pravilnim dahom okrenut leđima prema ženi, a njoj je bilo tako, kao da kraj nje ne spava muž, nego neki posve tuđi, ravnodušni čovjek.

Takav odnos, kakav je zavladao među njima, često se susreće po našim selima. Mutan odnos. Neodređen. Brak nije — fali mu za to ozbiljnija podloga; ljubav nije, jer ne može biti — nego zarobljeništvo: prisilno, dugoročno zarobljeništvo.

6

Prošla je godina dana, i više. U Tremčevoj kući Marija se potpuno (ili gotovo potpuno) privikla neiskrenom, lažnom životu; i on joj izgledaše podnošljivim. Svoj odnos s lugarevim sinom nastavi za sve vrijeme, čuvajući se što je više moguće, da se za nj ne dozna. Nije ispitivala svoje osjećaje prema tome vjetrogonji, koji je bio spreman potrčati za svakom suknjom, samo ako bi mu zaigrala pred očima. Ne, nije ispitivala, jer nekih dubljih osjećaja nije ni bilo. Ona je tog snažnog, veselog, a iznad svega neozbiljnog momka smatrala (a da i sama nije bila toga svijesna) naprosto sredstvom da napakosti, da se osveti svima onima, koji su je prisilili na brak koga nije htjela; prvenstveno da se osveti svojim roditeljima. To zadovoljstvo bilo je kud i kamo jače od ma kakvog drugog užitka, strasti, ili jednostavne sklonosti, koju je tražilo njezino srce ili njezino tijelo. Bila je na putu da se preobrazi u jednu od onih bezosjećajnih i okrutnih duševnih nakaza, koje ne mogu doživjeti više nikakva zanosa, i koje lako postaju zločinke.

A tko je kriv? Tko je svemu tome kriv?... Izvjesno je tek to, da jadnica nije bila rođena s ovakvim gadnim svojstvima, vrijednim kazne i prezira.

Negdje početkom zime osjeti, da je zanijela. Stisne zube i nikom ne reče ništa. Ne reče čak ni svome ljubavniku, koji naskoro bude pozvan u vojsku i ode, ne žalosteći se previše zbog toga ni ona, ni on.

U DOBA ŽETVE

1

Napolju je sunčani srpanjski dan, a u komori je hladno i mračno. Marija leži nauznak veoma blijeda u licu, ugašenih očiju, a dvije žene — svekrva i još neka nepoznata — rade nešto, vrzu se oko nje. U dvorištu vrše ječam. Čuju se povici ljudi, šum slame koju odmah slažu u kamaru, pljeva prolijeće u uzvitlanom vrtlogu iznad štaglja, lepršaju rupci i pregače ženâ žarkih boja, a sav taj žamor, šum i buka pojačava snažno soptanje vršaćeg stroja: tam-tam! tam-tam!

— Dajte mi vode, — šapće Marija slabim glasom trudeći se, da se podigne na uzglavlju.

— Ne, dijete, ne vode: naškodit će ti, — veli svekrva i odmah iz zemljanog vrča natače čašu vina, crnog i gustog kao krv. Marija šuteći prima čašu i ispija je polagano drhtavih usnica. Opet legne.

Na dvorištu ne prestaje buka. Iz susjedne sobe čuje se plač djeteta. I na taj plač Mariji blistaju oči, miču se usnice, sva trepti, i opet se pokušava pridići.

— Dajte ga k meni, dajte! — moli.

Strana se žena na prstima odšulja iz komore. Jedna pčela zaluta kroz prozor i, zbunjena tamom, zujaše srdito udarajući o različite predmete. A kad ju je svekrva pokušala uhvatiti, mašući za njom peruškom, pčela odzuji u protivni dio sobe, zaplete se Mariji u vlasi i ugrize je.

Doniješe dijete (malo, ružno, rasplakano, crveno klupko), Marija ispruži obje ruke prema njemu i mucaše neke nesuvisle riječi, privijaše ga k sebi tako odlučno kao da joj ga netko namjerava silom oduzeti, i ljubljaše tu kričavu gvaljicu s tolikim žarom i ljubavlju, da je bilo dirljivo gledati (posve je zaboravila na ujed pčelin, što ju je palio na vrhu glave kao žeravica). »Milo moje malo! zlato mamino! zvijezdo moja sjajna!« — tako ponavljaše bez prestanka.

Malo poslije klone iscrpljena na uzglavlje i zažmiri: njezina mrka i veoma gusta, raspletena kosa uokvirivaše beskrvno lice kao okvir od baršuna blijedu sliku; zatim na kratko vrijeme usne.

Večernje sjene uvukle se u komoru i ona posta još mračnija. Neke slike po zidovima, bakreni svjećnjak na škrinji, ogledalo na svojoj ulaštenoj površini odrazuju, kao da gore vatrom, posljednje zrake sunca. Svekrva pripovijeda u pola glasa, a babica pomalo pijucka zavirkujući svaki čas u

zemljani vrč. »I tako,« pripovijeda svekrva, »nju iznenada kod mašine spopala muka, ja odmah vidim što je, a našla se tamo curica kuma Bartola, pa odmah po tebe! Hvala bogu, sada je sve dobro!« Babica završi otirući šakom usta: »Hvala bogu!«

I buka na dvorištu jenjava. Sasvim jasno razabiru se glasovi težaka, slama šušti sada brže, a vršaći stroj izdiše: tam-tam! tam!

2

Bučno uleti Joza, znojan, pokriven pljevom i prašinom, mokra košulja prilijepila mu se o pleća, pograbi dijete i nagne se nada nj (na bijelim pelenama ostanu mrki otisci prstiju) i svega ga zaspe slapom pljeve što mu se strusila s glave. Njegovo dijete? Njegov sin? Okretaše se oko sebe od veselja i dugo zatim nije prestao ludovati.

Dođe i stari svekar, dođe još mnogo ljudi. Žene oprezno i ispitivački prilazile materi, zagledale dijete — »ne budi mu uroka!« — odlazile u trijem da tamo stresu prašinu s rubaca i oplećaka, i usput nešto došapnu jedna drugoj. Bila među njima i Vrlčeva udovica. »Baš nimalo nije nalik na Jozu,« reče zlobno šišteći; a druga doda: »Ništa na djetetu nema od Joze.« Zatočanke ne vole »doseljenica« (ženâ iz drugog sela), a Vrlčeva udovica imade još i svoga razloga da o njoj govori s mržnjom.

— Žene, jeste li vidjele, kako me je samo pogledala? — veli ona. — Nedaj bože, kao da sam joj otrova donijela!

— Ih, još kako! Misli, nitko joj sada nije ravan!

— A Joza svejedno mari za nju kao za lanjski snijeg! Djetetu se veseli, ali njoj...

I Vrlčeva udovica radi nečega tako bijesno stresaše pljevu s pregače, te se je činilo, da ju je naumila poderati. Koliko je jada bilo sadržano u tim razdraženim pokretima! Koliko mržnje prema suparnici (kako je ipak osjećala) ovaj čas nadmoćnijoj! Ta punokrvna mrcina, jednako tako zamamljiva kao i opaka, bijele puti, snažnih udova i kao ugljen crne kose i očiju (sa žutim točkicama kao u mačke) ne osjećaše se ipak još poraženom. »Vidjet ćemo već!« završi u sebi pakosno. I odmah se nasmije tako izazovnim, vrištavim smijehom, pokazujući dva reda čvrstih i poput krede bijelih zuba, te su se druge žene brecnule.

— Kolera te ubila, — reče jedna sva dršćući, — evo kako sam se uplašila!

— Zar se ne smijem ni nasmijati? Ta nismo valjda na pogrebu! — odgovori udovica ne uvrijedivši se.

Prekine ih stari Tremac:

— Ajde, žene, ne brbljajte! Večera je već na stolu!

Sučući sijede brkove pusti ih jednu po jednu pored sebe u sobu, zovne s dvorišta mašinistu i druge muškarce, koji su posjedali na drvocjepu i

pušili hladeći znojna, razdrljena prsa, pa reče tako da su ga svi mogli čuti:

— Ječam sam danas spremio u ambar i snaha mi rodila unuka. Što velite? Hoću zbog toga da se napijemo.

Netko dovikne iza stola:

— Bog daj, često ti takva sreća cvala! Neka se i mi malo omrsimo!

Ali starješina skupi obrve.

— Ne, često opet ne! Ja sam imao jednog sina, i mojemu sinu ne treba više od jednoga. U dobre godine nije dobro kada se grunt cijepa, a kamoli sada! Dosta je jedan! Neka samo loza ne usahne, to je glavno!

Miško Kuga, veseljak, učini kiselo lice.

— Dobro govoriš, starješina! E, a tko može... kako da kažem... komandirati? Samo pogledaš jednog dana: trbuh ko bubanj... Nema se kamo!

— A više puta opet ni sam ne znaš, da li se je umiješao duh sveti, ili ti je žena jednostavno nabasala na čari, — dometne Vrlčeva udovica i ponovo se vrištavo, neprirodno nasmije.

Kuga reče glođući kost:

— Ima i toga! A muž, veliš, razbija glavu... dabome, vidio sam i takovih slučajeva! Teško je repatom na kraj doći!

— Nemoj tako, Miško, — nastavlja Vrlčevka podsmješljivo, — nisu ni žene svemu krive. Bože prosti, ima svakakovih čuda na svijetu!

— Misliš ono o ribi i djevojci?

— Šta? — nagne se preko stola neki čovo, koji nije dobro čuo.

— Ima takova riba, — vikao je Miško nastavivši lijevak od dlanova pred usta, — pa ako ju pojede tvoja žena, ne pitaj tko je otac; prekriži se i šuti... Ne vjeruješ? A ja velim da je tako. Ja sam to u knjigama čitao.

Gluhonja se u neprilici osvrtao oko sebe, ne shvaćajući, zašto su svi najedanput udarili u grohot. Onda se i taj razgovor svrši. Čaša s vinom zareda oko stola. Neko su vrijeme jeli šuteći, srkali glasno moždinu iz kostiju, rezali kriške sira i prije, nego bi primili čašu kad je na njih došao red, brisali bi zamaštenu bradu rukavom košulje, a žene skromnim pokretom dlana ili uglom pregače. Opće, nesuzdržano podrigivanje najzad bude znak, da su se ljudi i žene nasitili. Čaša s vinom zareda češće oko stola.

U vrijeme, kada je izlazio mjesec, digne se vjetar. Šumeći povije krošnje voćaka, negdje s lomljavom sruši crijep s krova i Tremčevi težaci, malo ugrijani od vina, razbježaše se po pljusku svojim kućama.

U Tremčevu pak domu ostala je gorjeti lampa do kasno u noć.

3

Marija je sretna; a sretna je i sva Tremčeva porodica. »Sve onako kako je bilo u početku«, govorio je stari Tremac gladeći sijede, kao peruška

rasčešljane brkove, »onaj nesporazum, ona nesloga prokleta — sve je tako moralo biti. Sada su se djeca našla. Prekaljeno gvožđe ljuće je. Joza se klatio, tuđe suknje zagledao, gospodarstvo zanemario, a onda je na koncu konca ustanovio, da osim svoje žene nema ništa boljeg. (Ne traži mrsa, kad imaš kolača!) Istinabog, i nije on sâm svemu kriv. Zavelo ga. Ona Vrlčeva kobila zavrtjela mu glavom, a čovjek je, bože moj, svaki ispod kože krvav. No sada je sve u redu. Djeca su se konačno našla, hvala bogu, i ja sam zadovoljan.« Svekrvu, osim njenog lončića, i onako ništa nije zanimalo. Piti ima. Ako radi — dobro; ako ne radi — opet dobro. Pa šta? »Svatko stere postelju onako, kako je njemu najudobnije spavati«, govorila je. Ta debela, pospana baba ipak je bila u neku ruku mudra. — A Marija? Njezin je odnos uglavnom ostao nepromijenjen. Mimo svoju volju došla je ovamo u Zatok, u ovu mrsku kuću, pa joj nije preostalo ništa drugo nego podesiti svoj život prema prilikama, naprosto se pomiriti sa svim onim, što je bilo jače od nje. Vrijeme joj je, kao i svim promašenim, nesretnim ljudima, išlo na ruku. Sada, kada se je već takoreći osjećala kao kod svoje kuće u ovom Tremčevu domu, zarasle su teške rane starih uspomena, koje su je onespokojavale kroz toliko beskrajnih dana. Zašto dakle da i ona ne bude zadovoljna?... Pa ona i jest zadovoljna. Otkako je rodila, upravo je sretna! Tu sreću stvorilo je dijete (Tomo se zove, Tomica, dobri, mali, lijepi mamin

sin). Prema svekru, svekrvi, prema mužu odnos je ostao isti: miran, sređen, pokoran naoko, a u stvari — licemjeran.

4

Joza je još jednom pokušao potražiti put do ženina srca; u tome je čak postajao i pomalo smiješan.

— Napuštao sam te bez razloga, Marijo, — govori on tako držeći njezinu ruku. — Možda je i bio razlog, stvoren u mojoj glavi, ne znam, ali trebalo je drukčije. Uvijek si bila tako odbojna, tako hladna prema meni. To me je ubijalo. Mislio sam: mrzak sam joj, ne trpi me, bolje da je pustim na miru, doći će već k sebi. Jer teško je, priznajem, teško je iz srca iščupati drage uspomene i zavoljeti strana čovjeka. Ne okreći glave, Marijo! Sve ja znam! Za Šimuna, za sve... Boljelo me je to, ne tajim, i to je ono što me je navelo da zakoračim stranputicom.

Šutio je časak, svejednako dragajući njezinu ruku i pokušavajući da je pogleda u oči, koje je ona uporno skrivala.

— Ali sada kada si dokazala da cijeniš našu vezu, — reče i svečano povisi glas (a to je Mariji bilo smiješno), — kada si pod svojim srcem odhranila nasljednika Tremčevu imenu, ja znam, ja vjerujem, da si dobra žena. Dijete je veza, koja nas je sastavila po drugi put, blago njemu! Ti si moja žena. Ti si mati moga djeteta. Ako ništa drugo, ali

to ti neću zaboraviti nikad; jer kad bih zaboravio ne bih bio vrijedan da me zemlja nosi!

Mariji posta neugodno. Uvrebavši trenutak povuče ruku i popravljaše njom pramen kose, koji joj i nije pao na oči.

— Ma dobar si ti muž, — reče ona. — Zar sam ti ja nešto predbacila?

— Nisi. A volio bih da jesi. Onda bih bar znao da ti je stalo do mene.

— Mi smo se zabrbljali, — prekine ga odjednom žena, ne mogavši sakriti dosadu u glasu, — a kravama treba donijeti djeteline.

Joza prokune.

— Vrag i s kravama! Neka pokrepaju, baš me briga!

Ali ipak ode; ode stružući sporo okovanim cipelama po podu, kao da na leđima nosi najveći teret. Kad je topot njegovih koraka iščezao, Marija s olakšanjem odahne: prviput je osjetila grižnju savjesti, neke vrsti mučninu, koju je teže podnositi nego što je mislila. Ali ipak ta grižnja savjesti nije bila dovoljno jaka, da je skrene s puta kojim je pošla.

Prema mužu ostala je i dalje nepristupačna i ledena kao zmija. Kamen bi prije užario, nego njezino srce otkravio. Joza je glavinjao naokolo pognute glave kao čovjek, koji ne može izaći na kraj sa svojim brigama. Izjadao se čak pred nekim ljudima, a ljudi su ozbiljno kimali glavama, slušali, a onda se držali tako kao da ništa ne razumiju. Čim je čovjek odmaknuo, udarili bi u grohot.

»Tu ti, moj brajko, ne može nitko pomoći. Priveži kuju na lanac, a ona i s lanca žmirka na cestu... Šta možeš? Žena je kao sito: ulijevaj u nju, ulijevaj, sve propada; a pljevu, na primjer, zadrži. Tko će pogoditi žensku ćud? A pomoći, brajko, nema...«

Tako su podrugljivo govorili ljudi. A Joza je lunjao naokolo posve nesretan.

BURA

1

Od Magdalenja do Velike gospe ima samo dvadeset i dva dana. Ali se u ta dvadeset i dva dana raspoloženje u Tremčevoj kući promijenilo posve. Došlo je do nepredviđenih sukoba, do ubojstva je gotovo došlo.

Joza se ponovo vratio Vrlčevoj udovici. »Opet mu je mrcina metnula brnjicu na nos«, uzdahnuo je ojađeno stari Tremac. Marija je odmahnula rukom. »Pustite, tata, šta se može!« A ona žena, dočepavši se po drugiput izgubljena plijena, ne pokaza Jozi ničim da joj je to drago. Smijala se izazovno, na svoj način, i ustezala se namješteno negodujući.

— Ajde, ne dotiči me se, — govorila je, — ja te prezirem. I kakav si ti čovjek? Nesreća, a ne čovjek! Ono kopile te tako silno obradovalo, što ne veliš! A da je bar tvoje?

Čovjek poblijedi.

— Da čije, ako ne moje?

Ništa ona ne zna, veli, i ništa ne želi znati, neka pita druge ljude; neka pogleda oko sebe, pa ono derište — dobro neka pogleda; a ako ipak ne vidi, ona će mu posuditi naočale od njezine pokojne babe, ha, ha, ha!

Bila je zla, osvetljiva srca. Nikada vjerojatno neće moći zaboraviti one večeri, kad je Marija rodila — tada ju je Joza svojim držanjem uvrijedio do smrti. Dražila ga je:

— Kopilan je ono, nesrećo, a ne tvoj sin.

Čovjek se teško borio u sebi.

— Pazi, Rezo (Reza joj je bilo ime), nemoj nalijevati ulje u vatru. To nisu male stvari. Da li istinu govoriš?

A Reza se grčevito smijala, sva se tresla kako se smijala.

— Kakvu istinu? Tko je to čuo, da ja govorim istinu? Nikad ja nisam progovorila ni jednu riječ istine. Istinu govori samo Drenovčanka.

— Čuvaj se! Ubit ću ili tebe, ili nju!

— A što si ti meni? Molim te! Sada bi me išao i ubijati zbog svetice koja je izlegla kopile, — vikala je ne suzdržavajući se, gotovo da svisne od srdžbe i od jada, koga je izazvala nezdrava ljubomora. — Bježi mi s očiju! Rogonji je mjesto da čuči doma u zapećku, a ne da prijeti tuđim, poštenim ženama. Rogonja!

I najedanput, bez pravog razloga, brizne u izvještačen, proračunat plač.

2

Neko veče došao Joza pijan kući. Marija je gotovo izgubila glavu od posla; najprije je kravsku staju očistila, kokoši nahranila i zatvorila, onda je hranila svinje: dojurio čopor svinja iz bereka, cvileći i rokćući, i ona je sama nekoliko puta morala vući kotao vjedrenjak s napojem i nalijevati ga u valov. Dijete se razdiralo u kući od plača gladno. Oplećak joj je bio posve mokar od mlijeka, koje joj je curilo samo iz prsiju, a ona nije imala vremena nahraniti malog. A još treba tri krave pomusti! »Vrag odnio i takav život! Strijela božja sažegla sve do crne zemlje!« Bila je jadna i ljuta kao zmija.

Došao tako Joza pijan, bacio kaput na podsjek i sjeo.

— Gdje je moja večera? — pita i sjedi na podsjeku, njiše se, a sline mu cure iz ustiju. — Sto mu bogova, gdje je moja večera? Imam li ja pravo na večeru, ili nemam?

A Marija ga onako ljutita i izmučena opsuje; ne opsuje ga zapravo, nego se samo izdere. Neka čeka, veli! Ne može se valjda rastrgati na stotinu strana! Najposlije, zašto nije večerao tamo gdje je bio dosad!

— Gdje sam bio? — i izreče neku prostačku kletvu.

A Marija mu uzvrati:

— Ti ljenčariš, pijanico, i skitaš se od jutra do večera, od večera do jutra. Da si pravi čovjek već

bi jedanput morao k pameti doći. A ja ni dijete ne dospijevam nahraniti.

Čovjek zgrči šake i pokuša ustati škrgućući zubima.

— Dijete? Kakovo dijete? Čije dijete, bogorodičinu ti sliku ljubim? — I onako pijan posrne prema Mariji nadnoseći joj se u oči; iz usta mu je ropio otrovan zadah po rakiji. — Čije dijete? — ponovi takvim glasom, da su nečiji težaci, vraćajući se cestom s polja, zastali i slušali.

Mariji je bilo neprilično radi ljudi i počne stišavati pijanca najbolje kako je znala.

— Ajde, umiri se, — reče i pokušava ga uhvatiti za ruku, — vidiš da te ljudi slušaju! Zar te nije sram? Ne pravi sprdnju od sebe! Ajde u kuću, — nastavlja i poteže ga sve jače za ruku, — a ja ću ti odmah večeru donijeti.

Ali Jozu je to samo još više raspalilo.

— Kopile hranim, ljudi, kopile! Jeste li sada čuli? Joza Tremac hrani kopile! Eto, kako me je zmija ugrizla... ehej! bogu joj njezinog!... za samo srce me je ugrizla!

Smagao je jedva glasa i pljuvačka mu je štrcala iz ralja kako je vikao:

— Za koga da radim? Za zmiju koju sam grijao na srcu? Za njezino kopile?

I zaškrguće tako strašno zubima, te je Marija ustuknula par koraka, a noge su joj klecnule od straha u koljenima. Što je to s Jozom? Nikad ga ovakva nije vidjela! Kako će to završiti?...

Ljudi na cesti grohoću i podjaruju pijanca.

— Ne galami, Joza, — dovikuju zlobno, — nego udri Drenovčanku! Puno nam je srce tvoje žalosti, a ženska ti se samo u brk smije! Vidi se — balav si još muž.

Marija pozeleni od jada: »doseljenica« je, nitko je u ovom selu ne voli, utopili bi je u žlici vode kad bi mogli. Teškom je mukom suzdržala suze, suze od jada. A Joza se sve više raspaljuje, posrće, kuraži se, podbadan stalno od onih na cesti.

— Ajde, ajde, — viču, — ne oklijevaj, budalo, ožeži!

Možda bi je i udario; ako bi jedanput, onda bi i više puta; možda bi je, otrovan ovako rakijom, i ubio. Ali u pravi čas naiđe svekar, a i svekrva je baš dognala pure iz ograde. Oboje složno navalilo na pijanca, uguraju ga nekako u kuću, a starješina još opsuje one na cesti. »Sve je to drolja Vrlčeva umijesila! Ali čekaj, pokazat ću ja njoj! Pokazat ću i vama, ništarije!« — Zlobni težaci pokunjili se pred starčevim gnjevom i odu žureći se; malo dalje zapjevaju.

Začas je bio mir u Tremčevoj kući; kao da se bura digla, hujala, divljala, a onda se stišala.

Marija je nahranila malog (već je promukao od plača), poslije toga ga položila u kolijevku. Joza je spavao dubokim snom pijanice, blijed, upalih obraza, zavaljen naleđaške. Žena oprezno legne pored njega, ali dugo nije mogla zaspati. Misli su joj prolijetale glavom poput roja neugodnih muha, ali ni

jednoj nije mogla uhvatiti kraja. Na koncu zaplače, najprije sasvim tiho, u sebi, a onda ridaše naglas, grčevito.

3

To je bio samo početak; ponavljalo se sve češće, sve neobuzdanije. »Pošlo je po zlu«, mrmljao je stari Tremac i bespomoćno česao svoju sijedu glavu, ali pomoći nije bilo. Nitko više nije mogao ukrotiti Jozu. Bio je živ pečen kod Reze Vrlčeve, kod nje je radio i tako vlastitu kuću zapuštao, ona ga opijala, podbadala: »Kopile hraniš, Joza! Kakav si ti čovjek!« — I željezo bi vremenom ražarila. Češće se sada opijao, a opijao se samo zato, da lakše zametne svađu. Dolazio kući u zoru, bijesan, spreman na sve. Nasrtao na ženu, prijetio i psovao iza glasa (tako da je budio susjede, koji su skakali bunovni iz postelja, misleći da se događa nesreća), htio dijete zagušiti, baciti kroz prozor, i sto je još drugih čuda radio! Stari Tremac posta očajan. Što će sa sinom? Mislio svakojako a onda smislio. Snahu s djetetom smjestio u sobu, gdje je spavao on sa svojom starom — »sačuvaj bože, da ne zaguši razbojnik ovog nedužnog crva!« — otišao zatim u kotar i žandarima, dobio oružni list i donio dvocjevku kući. Napunio pušku i prislonio je pored uzglavlja. »Šta mu ja mogu«, rekao je, »jači je od mene! Neka luduje po noći, neka viče, u nas neka ne dira, jer...« Starac je bio sav izvan sebe. A pakao, zakuhan jedanput, trajaše dalje. Selom se

naklapalo sve i sva, Marija je bila predmet svakog razgovora, ona se nije mogla sakriti ispred podmukle ljubopitljivosti, zapitkivanja, ruganja. A to je bilo i sramotno i nesnosno.

4

Nedjeljom bi išla u crkvu. Idu tako »mašari« u grupama i pojedince, gizdavi i čisto oprani, žure se. Kod jablana na križanju skreću stazom preko seoske zajednice i onda poljima, livadama obrubljenim vrbicima, prema Hagnju. Dva bijela, zdepasta tornja župne crkve iz šume krovova i voćaka strše na brijegu. Ide Marija i s njom kuma Svračićka (što je držala malog Tomicu na krstu), idu stazom i razgovaraju o koječem. Rujansko sunce blago grije.

— Ajde, kuma draga, da te nešto pitam? — reći će napo puta Svračićka.

— Kuma draga, a što to?

— Eto, brbljaju ljudi svašta, jezik im otpao, da bog dâ! O tebi, o tvom Jozi, svašta gadno i bogu mrsko, kako živite kao pas i mačka, a za ono moje malo kumče vele da nije Jozino, i svašta!

Marija je dobro poznavala svoju kumu: lajavka kakvoj nema para, zlobnica, anđele bi među sobom zavadila, kako se kaže. Odbrusi joj zato srdito, samo da je više ne ispituje:

— Pa istinu govore ljudi.

— I ono o djetetu?

— Kad tvrde, valjda su svijetlili, pa znadu.

Dobra kuma nije se nadala takvom odgovoru. Zastane na stazi i zagleda se glupo u Mariju. Što je to, za ime božje, rekla? I kako to?... Ali Marija samo ide (svetašnje rubače šušte u hodu na njoj), šuti i gleda preda se. Kuma prevrne licemjerno bjeločnicama.

— Oj, oj, koliko je zla na svijetu! — I, požurivši se za njom, nastavi sniženim, povjerljivim glasom: — A sve je to ona mrcina pokojnog Vrlca kriva! Sve! Vjeruj mi, kumo!

— Možda.

— Bez muža je, a mrcina je lijepa, zdrava, pa tko joj šta može! Ni boga se ona ne boji, ni ljudi se ne srami, takva je kuja! Uhvatila Jozu, jer je Joza muž od oka... pristao, plećat... bog mi grijehe oprosti! A možda ga opet vuče samo zato da tebe draži! Tko će znati? Govore ljudi, da je Joza bio njezin već prije nego se s tobom oženio! Još za života njezina muža, bog mu mira dao tamo gdje je! Kuja! Kažem ti, prava kuja!

Marija šuti.

— Kuma draga, — nastavlja vještica ne obazirući se baš ništa na nju, — sad ću ti reći nešto što sam danas vidjela. Na svoje sam oči gledala, oslijepila ako lažem. Najprije ti ništa nisam kanila govoriti, mislim: žalostit će se previše ona božja sirota. Ali kad je tome tako, ipak ću ti reći.

— Ej, koliko vi brige vodite o mojoj žalosti! — ne suzdržavši se, gorko dobaci Marija.

Ali kuma se ne osvrće, u nje jezik ide kao podmazan:

— Pošla ja danas k tvojima pitati, hoće li stara k maši. Da znaš, mi dvije, ja i Tremčevka, od starine skupa idemo. Išla ja pitati, kako velim, a ono dvoje na dvoru. Ne srame se ljudi, bog ih ubio! Reza drži ćup i nalijeva Jozi vode na dlanove, on se umiva i prska je vodom. Puno je selo njihova smijeha. Kad ja pred njezinu kuću, ne smijem se ogledati, mislim, evo na sad ću u zemlju propasti od srama, a ona mrcina zove me: »Strino«, veli, »kažite Drenovčanki da joj se muž malo predugo zadržao kod mene. Kažite joj«, veli, »da mu nije bilo zlo, i da je pozdravlja Reza Vrlčeva.« — Kuma draga, mislila sam, da se nikad živa neću pomaći s onog mjesta. Ni drvo, ni kamen. A ono se dvoje besramnika smije iza glasa, puno ih je selo.

Marija samo šuti.

— Vrlčevka pravi svađu između vas dvoje, — završi najposlije. — Ona ga huška, kuja!

I prispjele tako do crkve. Zvoni. U cintoru se komeša mnoštvo ljudi, većinom žena, taru znoj s lica, umaču od rada ukrućene prste u škropionicu, križaju se svetom vodom i tiho, bojažljivo nestaju u pljesnivoj šupljini crkve. Mašivan kao deblo i blistav od sjajna ukrasa uspinje se na oltar svećenik.

Marija klekne odmah s kraja na hladni pod crkveni. Klekne pored nje i kuma. Ali dugo se kuma nije mogla umiriti, vrpoljila se, namještala, kao da je sjela na ježa. Izvadila krunicu, poljubila

križić, odabrala prvo zrnce i započela očenaš, ali onda se više nije mogla suzdržati; primakne usta Marijinom uhu:

— Treba onu maknuti! — Šapat joj je bio vreo i tjeskoban. — Onu Vrlčevu mrcinu! Čuj, Marijo, ja znam otrov... koji jesi na nebesi, sveti se ime tvoje... nitko neće saznati... budi volja tvoja, kako na nebu tako i na zemlji...

Ali Marija ne čuje. Utonula je u molitvu sa svom svojom izmučenom i griješnom dušom koja traži utjehe.

5

U isto to vrijeme razgovara stari Tremac sa svojom ženom. Sjede oboje na klupčicu u hladu golema orahova stabla, stari puši i pljucka zamišljeno, stara češe salo pod pazuhom i od vremena do vremena naginje lončić na usta oblizujući se glasno.

— Već nekoliko dana, — govori Tremac, — opažam, da nešto nije u redu. Vrata su na ambaru zasunjena: kako ih uveče ostavim, tako ih ujutro nađem. Ali unutra nije u redu. Pšenice iz velike škrinje nestaje, nestaje i raži, i ozimog ječma što meljemo za namet svinjama nestaje. Već podosta vremena ja to opažam. Stavio sam znak na pšenicu, ali ujutro je znak bio porušen. Netko nas okrada. — Lice u starješine bilo je veoma mračno i zabrinuto.

— I masti nestaje, — dodaje žena. — Marija je to primijetila: »mamo«, veli, »ali mi silnu mast trošimo; o vršidbi smo načeli žbanj, a sada ga, eto, već pola nema; kako to?« Ja sam mislila, da smo zbilja toliko pocvrčali. Ali sada, kada ti tako govoriš, uvjerena sam da nas zbilja netko stalno okrada.

— Da krade, to je sigurno. Ali tko?

— Tko?

I oni međusobno izmijeniše ispitivačke poglede (posumnjali su možda istovremeno na tata, ali nisu imali odvažnosti da kažu njegovo ime). Iza nekog vremena reče opet Tremac:

— A ja ću saznati, tko je. Ja to moram saznati. Ni samom božjem sinu neću dopustiti da raznosi moju muku.

— Ali kako ćeš saznati? — upita žena.

— Kako? Vrebat ću. Spavat ću u ambaru. I teško onom tko naiđe! — Otpuhne k zemlji težak, gust dim i pljune. — Da mi je baš rođeni sin, teško će se provesti.

Jesensko sunce sja nad selom. Zuje muhe. Kroz otvoren prozor na kući struji vlažan, hladan zrak. Na cesti se igraju djeca i viču, na đubrištu čeprkaju kokoši, pijetao kukuriječe, topal je i jasan sunčani rujanski dan.

— A ja ću ga uhvatiti, makar se u pticu pretvorio! — reče još jedanput Tremac. Ovom pogrbljenom, sijedom čovjeku, gotovo već starcu, opasno sijevnuše oči. On će zaista znati čuvati svoj ambar.

6

Devetnaestog rujna, kasno u noći, probudi Mariju oda sna neka vika; zovne svekrvu, ali ona je bila već budna, i prisluškivaše nagnuta kroz prozor. Odmah zatim zasvijetli na dvorištu i pucanj se razlegne tutnjeći muklo noćnom tišinom. Marija skoči iz postelje napo gola i raskuštrana: mutna mjesečina blijesne joj na bjelini košulje, na golim, jakim ramenima. Netko zajaukne prodornim glasom u tami.

— Šta si radio noću u mome ambaru? — čuje se dubok glas starog Tremca. — Tko te je naputio ovamo, pasji sine?

Marija se poče tresti kao šiba od straha. Što je to? Za ime božje, što se to događa napolju? Nekog su ubili?... Svekrva se tromo odmakne od prozora popravljajući, kao u neprilici, sijede čuperke kose što su joj padali na oči.

— Mama, nije li ono Jozin glas što jauče? — protisne Marija i najedanput, kao da joj je postalo sve jasno, pribije se poput uplašena djeteta uz ravnodušnu, debelu ženu, koja je vonjala po užeglom salu.

A na dvorištu, u tami, zbilja netko jauče, a jauče tako bolnim glasom kao da umire; i taj bolni jauk kao da je Jozin.

Svekrva stenjući natakne opanke na bose noge, uzme upaljenu lampu sa stola i odgega napolje. Marija je poput usplahirene, vjetrom uzbibane sjene drhturila pored nje.

— Vide, gdje si? — upita svekrva dižući svjetiljku ponad glave da bolje vidi.

Rasušene hrastove daske zaškripaju pod koracima starog Tremca, koji je oprezno silazio niz stepenice ambara noseći u rukama pušku. Malo dalje, pri dnu stijene gdje je tmina najgušća, stenje čovjek. Marija se jedva drži na nogama, diše na prekide, a neki tuđ miris (miris paljevine i baruta) draži je na povraćanje.

Podiđoše je ledeni srsi, kada je svijetlo palo na čovjeka koji je ležao na zemlji postrance i previjao se stenjući. Joza?... Jednom je rukom obuhvatio vreću iz koje kroz prodor (hitcem razderan) curi lagano pšenica i slaže se u hrpicu na tlu, a drugom se grčevito drži za desnu stranu prsiju i zapomaže. Joza?... Žena bulji ukočenim pogledom u to tuđe, smrtnim grčem iskrivljeno lice, i osjeća kako joj srce udara svom snagom i popinje se prema grlu, guši je.

— Zašto okradaš svoga oca? — pitao je stari Tremac neprirodno mirnim, do promuklosti prigušenim glasom. — Nesretniče, zbog čega je bilo potrebno da te ubijam?

Joza ne odgovori, samo skviči i stenje previjajući se.

Mariji se lagano poče mračiti pred očima. Začuje neke uzbuđene glasove, topot mnogih nogu u trku (valjda patrolci dolaze), kletve, a razgovjetnije od svega samrtno stenjanje Jozino. Sruši se zatim na zemlju teško, poput klade, kojoj su poremetili ravnotežu.

7

Ostatak noći provede kao u bunilu. Nikoga nije htjela vidjeti. Zakračunala komoru iza sebe, probudila dijete, njihala ga, ljubila, tetošila, plakala u sav glas zajedno s njim, ali iz pamćenja ono samrtno stenjanje Jozino nije mogla izbrisati. Na dvorištu je bila strka, žamor, upaljeni lampaši promicali su amo-tamo i njihova crvena, nemirna svijetla podsjećala su (ne zna zašto) na svijetla nekog majalisa. Konji su njištali i rzali u štali, uznemireni zagonetnim noćnim nemirom, i Mariji se načas učini, da sve ovo što se dogodilo i što se događa, nije ništa drugo nego ružno priviđenje, ili neugodan, tjeskoban san. Netko joj je dolazio par puta lupati na prozor, na vrata, zovnuo je i po imenu, ali ona se nije odazivala. Čučala je u dnu komore, čvrsto stiskajući rasplakano dijete u naručaju, nalik na progonjenu zvjerku užarenih očiju i napregnuta sluha, oprezna i budna na svaki štropot — bliži li se opasnot?...

Vrijeme se sporo vuklo. Nekakva kola, žurno udarajući točkovima, izvezoše se iz dvora i odoše trkom kroz selo. Morao je biti već i dan blizu. Stakla na prozorima bivala su sve sivlja. Dijete joj je konačno zaspalo na rukama. Iz tog nepokretnog ukočenog mira, punog svakojakih misli, trgne je žestoka lupa po vratima.

— Snašo, otvori! — vikne nepoznat, osoran glas.

Pritajivši disanje ona se na prstima privuče vratima, prisloni uho uz vratnice, a srce joj je odbijalo u grkljanu kao mala, preplašena ptica.

— Ima li koga živog? Otvaraj! — ponovi isti glas grublje.

Tko je? I što hoće od nje? Lupa po vratima postajala je nestrpljivija, zazveketale su neke porculanske šalice na polici, treslo se staklo na prozoru proizvodeći takav sitan, rezak zvuk, kao da netko od hladnoće cvokoće zubima. Nije više mogla izdržati tu napetost, potegne zasun i začepi otvor svojim tijelom... Šta hoćete? Ali kada opazi u bljedičastom jutarnjem svijetlu ljude u uniformi, s puškama na ramenu, ona ustukne. Žandari?

Za žandarima se natisne u sobu i kuma Svračićka.

Na sva postavljena pitanja, Marija je odgovarala niječno odmahujući glavom. Ništa ne zna! Ništa nije slutila! Kome je nosio žito, ne zna! Ništa, ništa ne zna! Ona nije imala veze ni sa čim, nije predbacivala mužu zbog Vrlčeve udovice, njoj je to bilo svejedno! — Žandari opet izađoše.

Kuma Svračićka sjedne na krevet, uzme lomiti ruke i zapomagati u sav glas.

— Eto, eto vidiš! Ajoj, ajoj! Što se to dogodilo? Kako se to dogodilo? Ajoj! — govori vještica, otire iz očiju suze kojih nema, križa se, a sve podmuklo vreba kada će jadna žena nešto izlanuti, kako bi već sutra o tom znalo čitavo selo. — Šta će ljudi reći? Selom neću smjeti koraknuti, svi će

upirati prstom za mnom: lijepe kumove imaš, Svačićka! Tako će reći! Otac na sina puca! Ajoj!

Marija se ustoboči pred ženskom — »bog nas čuvaj, bila je kao luda«, rekla je kasnije Svračićka — pograbi je van sebe, u nastupu bjesnila, za kike (lažne pletenice odlijepe se od glave i ostanu ležati na podu, pa onako smotane u kolut nalikovahu na napušteno svračje gnijezdo), prodrma je divljačkom žestinom, a glas joj pritom podsjećaše na pištanje pare koja u tankoj struji prodire iz zatvorene posude: »Van! Van! Marš van!« — I gurne je tako snažno kroz vrata, te je ženska teturala do pola dvorišta i najposlije sjela raskrečenih nogu, ogledavajući se budalasto oko sebe i ne znajući što se to s njom zapravo dogodilo; pokupi se najzad i odbježi tako hitro iz Tremčeva dvorišta kao da joj je neki zlobnik utaknuo u šupak komad žeravice.

Marija klone na krevet; odlanulo joj malo pri srcu.

Nešto kasnije došulja se svekrva (još dan nije svanuo, a već je smrdila po vinu) i sjedne snasi do nogu.

— Nemoj se ti previše žalostiti, dijete, nemoj! — govori ona i miluje mekanom kao tijesto šakom otkriveno Marijino stegno. — Nemoj se jaditi! Tako je moralo biti! Krivac je dobio zasluženu kaznu! Bog je tako htio, a bog je — hvala mu i dika budi! — pazio da ne bude smrti...

Marija se trgne.

— Što?... Nije mrtav?

— Nije, dijete, nije! Bog je čuvao oca, ali je čuvao i nevaljala sina. Vreća ga je spasla. Sav se naboj sasuo u nju, a onom nesretniku samo je ruka nastrijeljena i koža malo oderana s plećke. Dijete, nemoj se ti jaditi! Moralo se jedanput tako zbiti! Dat će dobri bog, bit će bolje...

I napo pijana baba, milujući je neprestano, reče još i to, kako svi kažu da stari Tremac neće biti ništa kriv. Jozu su otpremili doktoru u Haganj da mu ispere i poveže rane, a onu Vrlčevu mrcinu žandari će vezanu otjerati na kotar. Ona i jest svemu zlu kriva! Drolja!

Kada je htjela otići, misleći da ju je već potpuno umirila, Marija je zadrži za okrajak rubače.

— Ne odlazite, mamo, — reče suho i sjedne; posjedivši časak u šutnji nastavi i odmah završi: — U ovoj kući ja ne mogu ostati više ni jednog jedinog dana.

— Jesi li poludjela? — I debela žena u neprilici štucne.

— Da li sam poludjela ili nisam, to je svejedno. Ja sam u vašu kuću došla na silu, ali ću dobre volje otići... Ne, nemojte me prekidati! Ništa na svijetu nije me u stanju spriječiti u naumu. Čitavu noć mislila sam o tome. Gdje puca otac na sina, tu meni nema mjesta. Osim toga... zašto me prekidate?... meni je ovdje bilo mrsko uvijek. Ako imam prava na sreću, onda ću je tražiti, pa makar s torbom išla od kuće do kuće, od sela do sela. A kod vas je ne bih našla nikada. Nikada!

Svekrva je u zabuni svaki čas turala ugao rupca u usta, onda ga je opet jezikom gurala van, pokušavala u nekoliko navrata protusloviti, ali snaha joj svojim reskim, odsječenim govorom ne dade do riječi. Istom kada je završila, izgovori u jednom dahu:

— Ti to ne smiješ učiniti, luđakinjo! Ti to ne možeš učiniti! Ti imaš dijete, Tremčevo dijete, i tvoje je mjesto u ovoj kući, pa dogodilo se što mu drago!

— Tremčevo dijete? — Marija prasne u neprirodan smijeh. — Vi se šalite, mama, bog s vama! Da je Tremčevo ja bih ga zagušila čim se izleglo! Ha, ha, ha!

I smijaše se dugo visokim, napregnutim smijehom, kao u vrućici. I pripovijedaše zatim s užitkom, kako to nije Jozin sin, nego sin Tome lugarevog iz Hagnja. Eto! Što još želi ćuti? Tomo lugarev je otac njezinog djeteta, on, a da je Tremčevo, ona bi ga zagušila pa makar nikad boga ne vidjela! Eto! I da li je još štogod zanima?

Debela žena izađe iz komore šuljajući se uza zid i neprestano se križajući. »Ona je poludjela! Isuse bože, ona je uistinu poludjela!« Zatim se odvalja, onako gojna i okrugla kao lopta, smiješnim kasom preko dvorišta i sakrije se kod susjede.

Kad doznaše za sve to ljudi u selu, rekoše:

— Sin u bolnici, oca su žandari odveli, a snaha poludila. Tako ti je to, kad vrag negdje umiješa svoje papke.

TMINA BIVA SVE GUŠĆA

1

Mraz se plavi po livadama. Krošnje drveća u Drenovačkom lugu oparene su i uvele, i vjetar se poigrava s njima šušteći i njišući ih povremeno, lomi koljenca peteljki i lišće u hrpi i pojedinačno, lepršajući zrakom kao živo, pada na tlo; blazina suhe šuštave stelje slaže se nečujno pod golemim stabaljem. Vjeverice skaču po granama kao da se igraju; ali ne igraju se te brze životinjice bijelih prsiju i obijesnih očica, nego se poslovno opskrbljuju za zimu, vukući u svoje brloge žir, bukvicu, lješnjake, orahe i drugu hranu za glodavce. Zanjiše se visoka, osušena trava u branjevini. Iz trave zvjeraju dva divlja oka, strižu uši — vreba li negdje lovac s puškom prislonjenom uz oko? Nikoga nema. Hitro će iskočiti iz trave lukava lisica žutomrke dlake s graorastim, okrvavljenim pijetlom u čeljustima, u tri će skoka preskočiti čistinu i opet

će nestati među gustim busenovima sitine. Gnjil, težak miris struji šumom.

Marija se žuri, gotovo trči prečnom stazom u Drenovac. Nosi dijete u naručaju, u rukama nekoliko zavežljaja, a sve drugo: krava s teletom, livada u Jantaku, deset hiljada što je Vinko Horvat onako škrto brojio, njezina posteljina, kreveti, ormari — sve neka ostane, samo nju neka puste s mirom da ode slobodno i da se nikad više ne vrati u prokleti Zatok.

Žuri se Marija, gotovo trči preko zatočkih livada, prosjekom kroz šumu, stazom između poznatih polja, a iza nje ostaju crne stope na mraznoj, plavkastoj travi.

U daljini, među golim krošnjama, crveni se krov očinske kuće. Dim se vije nisko nad krovom; crn, vlažan dim. Zastrepi na pomisao, što će reći otac, kad dozna sve?... Ali uprkos mučnim mislima ona koracaše hrabro prema rođenom domu, dok su u isto vrijeme jedna kola drndala u grad, vozeći u svojim šaragljama Jozu u bolnicu; i žandari su upravo tada vodili starog Tremca u zatvor.

2

Vinko Horvat slušao je stisnutih čeljusti jadanje kćerino. A kad ona završi, smrkne obrve i odreže kratko:

— Ostat ćeš kod mene sve dok se to s Tremcima ne svrši do kraja. A kad se Joza vrati, putuj!

Nisam te, đavo ga odnio, udavao zato, da mi opet zajašeš na kičmu.

Ostao je Vinko Horvat uvijek jednak: samovoljan, tvrdoglav, nemilosrdan. Nikad nitko njega neće umekšati. Uzalud je Marija plakala, lomila ruke, zaklinjala — ledeno srce očevo ne gane nimalo njezin jad. A mati? I ona je ista kao nekad: zlobna, raspaljiva, pogurena žena, koja je otupila posve od svoje neizlječive bolesti.

— Šuti! Ne zanovijetaj! — rekla je sikćući. — Gledaj za poslom!

Ona dakle mora u Zatok! A tamo je prekinula i posljednju nit, koja ju je vezala s tom mrskom kućom. Njezin sin (dragi, jedini sin) nije od Tremčeve krvi. To znadu sada svi, na sva se usta po svim obližnjim selima govori samo o tom. I svi žale Jozu. »Morao je tako,« vele, »jer je imao zmiju mjesto žene. Nije on kriv.« Svi to vide, samo ne vidi njezin otac, a on ne vidi zato, jer mu takvo gledanje nije išlo u račun. »Bože moj,« govorio je licemjerno, »čovjek je griješan stvor i kao takav, kažu, stvoren od boga. Nitko nije svetac. Prevariš se malo, kao u neku ruku malo zakoračiš izvan staze, i to nije ništa. Sve se vremenom zaliže, zaboravi. Je li ili nije tako?« A kad su glasovi, koji su ocrnjivali Mariju, postajali sve češći i uporniji, lija od gazde posegne za uvjerljivijim dokazom. »Tko se,« veli, »od muževa može zakleti, da je najdraže dijete baš njegovo? Eto, ja na primjer ne mogu triput za redom ponoviti, da je Marija

moja kći. To je stvar moje žene. A ipak se brinem za nju...«

Mariji je bilo da svisne. Ona mora u Zatok! Proplaka čitave noći i dane. I po drugiput u svome životu ne bijaše daleko od nakane, da odlučno prekine sa svime, da se skonča.

Ipak se nije skončala. U zadnji čas dogodi se nešto, što je iz temelja promijenilo njezinu sudbinu. To je bio žestok, nenadan preokret.

3

U dobra je vremena Vinko Horvat pušio kupovni duvan, i to ga je koštalo krunu na dan; imućan je gazda kao od šale mogao kupovati duvan. Ali iz godine u godinu novaca bivalo sve manje, blago se slabo isplaćivalo, porezi su strahovito porasli i Vinku Horvatu ne preosta ništa drugo (kao i većini drugih seljaka), nego uzeo duvan saditi na svojoj rođenoj zemlji. Slab je bio taj duvan, smrdio je, gušio u vratu, grizao za nepce i jezik, ali glavno je bilo to, da se pod gazdinim nosom dimilo jednako tako kao i nekad. Štaviše, on je u neku ruku bio i zadovoljniji; ništa ga taj duvan nije stajao, osim malo truda i malo straha pred financima. Ali njih je prevejani gazda umio svakiput prevariti. On je svojih pet stotina strukova sadio daleko od kuće, u najudaljenijoj oranici, kamo financi ne bi nikad zabasali, a za svaki slučaj sadio ga usred kukuruzova polja; šuma visokih kukuruzovih stabljika

priječila je vidik, a tko bi se i usudio zagaziti u onaj zeleni i gusti lom? Potraja tako možda pet ili šest godina.

Tko ga je izdao nije se doznalo nikad, ali netko ga je ipak izdao. Nekog dana došli financi u Drenovac i svratili ravno u Horvatov dvor.

— Je li gazda kod kuće? — mirno oni i službeno upitaju.

Horvat se upravo brijao. Otare ručnikom sapunicu s lica i izađe na dvorište. Financi odmah pođu prema ambaru.

— Da nam otvoriš, a? — I pokazuju na ambarska vrata.

Vidi Horvat u čemu je stvar. Netko ga je izdao. U ambaru ima pedeset lopatica kao zlato žutih duvanskih listova pod tijeskom od kamena... Ne, on neće otvoriti! Ukrao nije ništa, pomogao u krađi nije nikome, a po svojoj muci nikome ne da on preturati! Neka idu s milim bogom, otkud su i došli!

E, ali tvrdoglavi su ti ljudi u zelenom. Ne daju se oni samo tako naprečac otpraviti. Bit će bolje, vele, da im otvori s mirom. Manje će biti troška. A oni eto sigurno znadu, da u ambaru ima duvana, puno lijepog »arnauta«, pa neka im ne priječi da vrše svoju dužnost. Dugo i temeljito oni pregovaraju. Vinko Horvat ostaje pri svome — pusti li ih unutra, zna što ga čeka: platit će najmanje hiljadu dinara globe i ostat će bez duvana. A financi opet ne popuštaju. Potraja to možda više od pola sata. Tada mlađi financ, crn, naprasit čovjek po izgledu,

izgubi strpljivost. Skine karabin s leđa i uze se uspinjati uz stepenice.

— Ni koraka! — Pred njim se osovi seljak a u rukama mu se nađu željezne vile. — Ni koraka dalje! Sve ovo, što je iza ovih vrata, moja je muka i ničija više. To je moje. Ja sam vrhovni gospodar nad svim tim. Ni koraka, ili bodem!

— Čovječe, pazi što govoriš, — veli još uvijek mirno i dostojanstveno onaj. — Ne puštaš milom, mi ćemo silom.

— Nikad nitko nije silom ušao u Horvatovo zdanje. Nikad nitko. Pokušaj dakle ti: bit ćeš prvi i posljednji.

— Još jedanput ti kažem...

Ali seljak, umjesto da uzmakne pred ovom mirnom, opasnom prijetnjom, odupre se još čvršće nogama o hrastov pod i ispruži vile, spreman da probode svakog onoga, tko bi mu se silom usudio približiti. Tvrdo bijaše uvjeren, da ima pravo. Gdje je taj na svijetu, koji bi se silom usudio provaliti u njegov ambar? Sve ovo, što se nalazi iza pocrnjelih, prastarih, djedovskim rukama izdjelanih grubih mosnica, zbir je njegove muke, njegove pameti, znoja i žuljeva. Za to on plaća porez, dažbine i namete. To je njegovo: ni kraljevsko, ni božje, nego njegovo. Pa ako je on posadio i ubrao duvan u protivnosti sa zakonom, čemu postoji takav zakon? Njegovo je mišljenje, da je takav zakon nepravedan. Njegova je zemlja, njegovo sjeme, njegov rad. Narod je, kažu, slobodan. On

može na svojoj zemlji saditi koprive, baš ako će čitavo polje kopriva. Jest, ali...

Mozgom gazde prolijetale su brze, nesabrane misli.

Bili su tako nekad kmetovi, robovi, sluge — ljudi, koji nisu bili sami sebi gospodari. Oni nisu bili slobodni. Ali onda su se oslobodili, i ta sloboda bila je potvrđena na svim saborima, sa svim ceremonijama, pečatima i počastima. Sloboda je bila zakon. Ali, ne!... Tu je prestajala pamet bogata gazde. Sve ovo dalje činilo se seljaku odviše mutno, zamršeno do beskonačnosti. Sloboda je zakon — zakon nije sloboda — monopolski zakon — financijska kontrola u Kloštru — sloboda — ne, on zaista ništa više nije shvaćao. Srdžba mu je zgrčila mišičje na licu, ruka mu je podrhtavala, oči se zališe krvlju.

— Ovo je moj ambar! — vikne, vitlajući vilama visoko nad glavom. — Ne puštam nikoga na silu u moj ambar!

Marija je sa zebnjom promatrala sve što se dešava. Nekoliko znatiželjnika usporilo hod na cesti. Zavlada na čašak mrtva tišina na dvorištu i oko njega. Na sljeme štaglja doletjela roda, zaklepetala, i ostala stajati na jednoj nozi. Tada financ, izgubivši naglo strpljivost, digne pušku i odlučno zakorači na prvu stepenicu.

— Ne približuj se! Ovo je mo-ja-a-a —...

I to su bile njegove posljednje riječi; tvrdoglave, ojađene, nemoćne riječi.

4

Tako pogibe Vinko Horvat, braneći vrata svoga ambara. Nestade naglo i neočekivano kao što nestaje tmast, velik oblak, koga je iznenada rastrgao žestok vjetar i razagnao ga na sve četiri strane neba. A i njegov prijatelj Tremac branio je također svoj ambar. To nije slučajno. Ta seljak i pogiba tako — braneći svoje pravo: svoju među, svoj prag i braneći ulaz u ambar.

Danas (kad bi to bilo moguće) poučno bi ispalo, da Vinko Horvat ustane iz groba i počne živjeti iznova. Da li bi se sjetio riječi skitnice iz one sparne srpanjske noći? Da li bi se sjetio? Da, bilo bi zaista poučno da se on digne iz groba i da počne živjeti iznova...

5

Smrću očevom počeo je za Mariju nov život. Stalno se nastanila kod matere. Nije bilo više Vinka Horvata, jedinog čovjeka, koji bi je mogao prisiliti da se vrati u Zatok. Mati je bila shrvana jadom i bolešću, uopće se više nije dizala iz postelje, i Marija je vodila sve gospodarstvo, radila od sunca do sunca (kao što bi radila svagdje) i živjela u miru. Taj mir, poslije toliko pokore i jada, bio je zdrav, okrepljujući mir (kao udisanje hladnog zraka poslije žege). Kad bi se kasnije sjetila na to vrijeme, činilo joj se najspokojnije, najtiše, premda ne i najsretnije sjećanje iz njezina života.

Nekako pred božić pojavio se stari Tremac, koji je bio riješen krivnje. »Joza je, hvala bogu, ozdravio, vratio se kući, i sada je dobro,« izjavi on odmah poslije pozdrava; i još doda sniženim glasom, vidi se, napamet naučene riječi: »Došao sam prema tome po tebe da se vratiš. Što je bilo, bilo je. Zlopamtiti ne valja, a i ne možeš do vijeka, jer ljudi su, budemo rekli, svi pod kožom krvavi, je li tako? Valja da zaboraviš. A i mi ćemo,« i značajno spusti oteščale, navorane vjeđe, »također štošta zaboraviti.« Ali Marija se rukama podbočila o kukove, nagnula glavu malo u stranu i smije se nadmoćno-podrugljivo u brk zbunjenom svekru. »Da me u zlato obučete, da me kao kraljicu služite, ja u Zatok više ne idem. Nema više onoga tko me je jedanput primorao...« Tako ona. Stari Tremac promuca još nekoliko riječi, kao trudeći se da je nagovori, ali začudo veoma brzo prizna ispravnost njezina stanovišta; okrene se, oprosti se učtivo i ode odupirući se žustro o štap.

Vjerojatno bi on upornije uznastojao slomiti Marijinu volju, da nije poslije smrti Vinka Horvata uskrsnulo nešto posve neočekivano. To je bila oporuka pokojnoga. Napisao ju je dan iza Marijina vjenčanja, i u njoj je lijepo stajalo crno na bijelom, da Vinko Horvat, ratar iz Drenovca itd.... sve pokretno i nepokretno imanje ostavlja u cijelosti svojoj ženi Bari rođ. Solar; ne na doživotno uživanje (kako je to bilo uobičajeno) nego naprosto bez ikakove ograde, bilješke ili zaporke u puno vlasništvo. Vjerodostojna, sastavljena pred svje-

docima kod javnog bilježnika u Hagnju, bila je ta oporuka, i nikoga nije bilo na svijetu, tko bi je mogao pročitati ili protumačiti drukčije. To je veoma ogorčilo zatočkog starješinu, u grobu je kletvama preokretao nesretnog Horvata, bjesnio nekoliko dana, a onda se kao malo primirio i na ženino nagovaranje, a i reda radi, pošao da se još jedanput ponizi. Pa kao što je to svojstveno ljudima, koji imadu izvršiti neki mučan i neugodan posao, pomirio se s odlukom da ga završi što je moguće brže i bez obzira na učinak.

Sada, kada je sve već bilo gotovo, on se čak osjećaše voljko (poput čovjeka koji se otarasio nepotrebna tereta). Idući stazom on se načas zaustavi razmišljajući. I kvrcne se prstom po čelu kao da je nešto zaboravio. Ali nije ništa zaboravio. To je bio neki osjećaj, nešto poput samilosti prema nesretnoj ženi, koji je probio tvrdu, hrapavu koru njegove duše. No osjećaj je kao muha. Mahneš rukom i odeš dalje.

Nije bio glup taj starješina iz Zatoka. Sasvim je dobro on predvidio razvoj događaja, a mogao ih je predvidjeti zato, jer bi u istoj prilici i sam postupio tako. Baba Bara, Marijina mati, bila je bolesna, stara žena kojoj dani bijahu već izbrojeni. Kome će ostaviti imetak poslije smrti? Jednoj kćeri? Ili drugoj? Ili obadvjema? Ili ni jednoj ništa? Dakako, ona je gazda Horvatova imanja. »Treba najprije vidjeti, a kad vidimo, onda ćemo opet vidjeti...« — I gazda Tremac kašljucajući nastavi hod odupirući se žustro o štap.

A udovica Horvatova lukavo je šutjela, nedokučiva kao litanija u molitveniku, koju čitaš i čitaš, možeš je razumjeti i ovako i onako, na koncu se smeteš i ne razumiješ baš ništa. Kašljucala u svojoj postelji, dala se dvoriti i sažaljevati koligod je samo netko htio, ali pogled svojih izblijedjelih, nedokučivih očiju vješto je uvijek skrivala u stranu. Možda je to bilo iz straha, da se ne prenagli? A možda je naprosto iz pakosti mučila sve oko sebe, ne izuzimajući ni rođenih kćeri, kojima je dano da je prežive? Jer opaki ljudi žive od zloće, kao dobri od vrlina.

Tomićeva žena ipak nije sustajala duhom. Ružno je bilo zapravo gledati, kako se ona i muž joj vrzu neumorno oko toga još jedva malo živog leša, ali bogatog i zbog toga nada sve zanimljivog, vrebajući nestrpljivo, kada će s tankih usnica pasti odlučna i tako dugo očekivana riječ. Za života Horvatova jedva su dospjeli zaviriti nosom pod krov, koji je u njihovom računu mogao probuditi jedva polovično zanimanje. Sticajem prilika polovično zanimanje prevrnulo se samo od sebe u potpuno, dok ne posta u kratko vrijeme jedini cilj svih njihovih lukavo sračunatih i zbog toga opasnih akcija. Motali se oko babe i vrebali s upornošću hladnokrvnog lovca na vidre; donosili neke rijetke, ljekovite trave, koje bi imale sigurno pomoći bolesti, kojoj pomoći nije bilo; donosili također najbolje vino, kolače, meso, sve najbolje i najizabranije, ne propuštajući pritom, kao slučajno, spomenuti s podlom skromnošću, koliko su samo vreme-

na, muke i novaca utrošili da sve to nabave. A mamica sirotica na koncu konca ipak će sve to znati pravilno ocijeniti, zar ne? Nije da oni imadu neki skriveni račun, to ne, ali... Medene riječi nagrizale su polako rđu, koja se uhvatila na babinoj duši.

Mariji nisu ostale potpuno sakrivene namjere njezine sestrice i muža joj. One su bile besramno vidljive. Ali ona njima nije pridavala baš nikakove pažnje, sretna najzad, da je poslije bure osigurala tako potreban mir i sebi i svome djetetu. Radila je sve kućne i poljske poslove, a rad joj nije bio muka nego potreba i zadovoljstvo, ugađala koliko je mogla mrzovoljnoj bolesnici, ali ne s namjerom da izbije neku korist, nego naprosto zato, jer joj to nije bilo ni teško ni nepodnošljivo. Smirila se i uozbiljila prerano za svoje godine.

TIŠINA CRKVE

1

Marija je navršila jedva dvadeset i jednu godinu, a već je proživjela toliko jada. Seljačke žene rano stare. Od najranije mladosti, čim dorastu do teških radova, počinje tegoban i žalostan njihov život. Do udaje se nekako drže, jer mladost sve nadvlada. Ali odmah poslije udaje (k surovom, teškom radu pridolazi briga za život, za djecu) naglo se počnu rušiti: koža žuti, utiskuju se bore, njedra omlohave, u pasu se sagiblju — zemlja vuče. I onako prerijetka radost postaje još rjeđa, još mutnija.

Jedino utočište, jedini izvor utjehe za ove jadnice, bijene bez prestanka sa svih strana zlim udesom, jest crkva sa slatkorječivim i gojnim »slugom božjim«. Obećanja o rajskom životu podržavaju patnice s krunicom među prstima i škapularom

oko vrata na ovoj krhkoj zemljinoj kori, u ovoj »dolini suza«. Ližu kamenje crkveno skromna srca a duše uzdignute prema bogu, koji jest na nebesima, koji prati svaki njihov korak pronicljivim, svevidljivim očima i poslije mučnoga, trnovitoga, grješnoga života osigurava drugi život, spokojan i divan život vječnosti. Jadne naše majke! Jadne sestre! Stišavaju se zanosi mladosti, u tren oka obran je skorup s ovoga mršavog života. I što je njihov život? Nemir mjesto odmora, tuga mjesto veselja, pljačka mjesto plaće — sama razočaranja. Dobro to zna sluga božji. On govori uzdignutih ruku (dvije čvornate motke kao prijetnja s neba) i povišena glasa: »Blago onima, koji su siromašni na zemlji, jer njihova će plaća biti velika. Blago onima koji žive od milosrđa, koji s kršćanskom ljubavlju primaju svaku uvredu, koji gladuju, jer će ih otac naš dobri nahraniti hranom nebeskom. Blago onima, koji su siromašni duhom, jer će njihovo biti kraljevstvo nebesko.« Tako govori sluga božji. A naše patnice, majke i sestre, blijede pred spoznajom, da su upravo one te, koje trpe po riječima spasiteljevim. Njihovo je dakle kraljevstvo prekogrobno! S prezirom koji šiba i s gađenjem koje usmrćuje, odnose se one prema obijesnim trbonjama (u svako vrijeme sklonim svakovrsnim užitcima i porocima) što pjevaju, žderu i piju po krčmama i majalisima i podrugljivo govore o carstvu božjem. »Raj je na zemlji, prijane,« govore na primjer oni. »Jer šta je čovjek kad umre? Hrpa trule kože i kostiju i ništa više. Ništa više nema od

njega. A vrijeme ne čeka. Nastavi dakle: jedi, ljubi i pij!...«

Sagradili su crkve, kapelice, raspela i oltare. A naše majke i naše sestre odlaze u te crkve, kleče pred tim oltarima, dimi se tamjan, tinjaju uljeni žišci, blista zlato i srebro i svojim blijeskom zasljepljuje preplašene oči patnica. Kako je bog silan! Silniji i bogatiji od svih kraljeva na svijetu! Potrebno je moliti mu se, pognuti glavu dublje i s kršćanskom pokornošću slušati zapovijedi koje on govori na usta posvećenog svoga sluge. Potrebno je slušati zapovijedi, a najviše zapovijed nad zapovijedima: Ne protivi se zlu!

U kući susjedovoj rodilo se dijete. Poderan, slamnati kućerak s crvenkastim oknima u burnoj zimskoj noći, šiban snijegom i sjeverom, bijedan stol i napaćeno, turobno lice materino prvi su utisci tog iznenađenog i ni zbog čega krivog čovječjeg stvorenja. To je sedmo dijete susjedovo. Radi toga će do kasnog doba noći, podbočivši umornu glavu rukama, misliti svakojake misli nesretni čovjek, čelo će mu biti vruće kao vatra, ali smisliti ipak neće ništa. Majka će pak krišom sklapati nejake ručice djetinje na molitvu. »Bog se brine za ptice nebeske i zvijeri zemaljske, brinut će se i za tebe, siroče moje. Budi pokoran i mukotrpan, ako te svi zaborave, bog te neće zaboraviti, siroče moje...«

(Papir po kome pišem mrači se pred mojim očima. Biva sve tamniji, crnji, i na koncu je nalik na zgrušanu krv. Crvi gamižu u krvi. Krupne, žuć-

kaste kapi gnoja drhte iza traga pera i ja bih, kad bih imao snage, jednim rezom prerezao tu crvljivu, trulu ranu, da isteče sukrvica i gnoj...)

2

Sada, kada su prestali glavni poslovi, Marija je gotovo svakog jutra, još prije zore, odlazila u Haganj. Sva u crnom, veoma blijeda lica (tako da su se jasno vidjele isprepletene modrikaste žilice ispod kože), skromnih, svetačkih pokreta, s krupnom koštanom krunicom ovitom oko molitvenika, nalikovaše ona na pokajnicu, koja se beznadno kaje za svoje grijehe. Pod teretom tih grijeha glava joj pada sve dublje na prsa. Svakog jutra, za vrijeme rane službe, prima presvetu pričest i taj obred, proračunat i proučen u svakoj sitnici, potresa njezinu dušu iz dubine. Tijelo joj dršće i treperi u svakoj žilici kada se hostija dotakne jezika — ne, nije to komad običnog tijesta nego samo vrhunaravno tijelo spasiteljevo; to sâm pravedni i strašni bog ulazi u nju.

Pobožnost je njezina graničila već s vjerskim ludilom.

Probudi se tako katkad usred noći vrele glave i kao olovo teških udova. Pred očima joj iznenada počnu svjetlucati zvijezdice, svijest se zamagli i sva najedanput plane u vrućici. U uglovima sobe zgusnu se sjene u obličja ljudskih spodoba u različitim položajima: klečeći, stojeći pognutih glava,

s prstima stisnutim oko vrata kao u očajnika, s prebijenim pojasom kao u grešnica koje se kaju, s rukama sklopljenim na molitvu. I Marijina komora, mirišući po ustajalim dunjama i jabukama-zimačama, otvara se nekamo u dubljinu doklegod pogled seže, a čitav taj nadnaravni prostor pun je crnih, nemirnih sjena. I šapat se čuje kao da šapću molitve. Tada se tamo u dubljini, gdje je povorka sjena najgušća i najcrnja, izdigne svijetlo u liku vijenca, žuto i tako sjajno svijetlo, te zasljepljuje oči. Kako se svijetlo giba, poniču nikom crni redovi kao klasje pšenice na vjetru, a Mariji blistaju oči neprirodnim, grozničavim sjajem. Ona spuzne s kreveta, privija na prsa spavajuće dijete i, udarajući čelom o pod, poluglasno i strastveno šapće molitve. Tko zna kako se dugo bori s tim priviđenjima! A kad se osvijesti, noć je, mirna, zimska noć. Kroz prozor se iskri mjesečina na snijegu. Uz zidove staje, pojate i ambara sjena je gusta i nepronična kao otrovna voda, a u velikoj sobi praska grabov panj u peći i mati stenje i kašlja gušeći se. Marija moli:

— Bože svemogući, smiluj mi se griješnoj, premda nisam dostojna tvoje milosti. Usliši moje vruće molitve, mukama i bolestima podvrgni ovo prolazno tijelo, ali dušu mi spasi. Učini, da ovaj crv moj, u slabosti začet i rođen, ne bude nesretan kao njegova mati. Neka ga mine bijes tvoj, silni i svemogući bože!

Tako ona bunca gotovo čitavu noć. A kad zarudi zora, ustaje blijeda, s tamnim kolobarima is-

pod očiju, nahrani dijete, posvršava naprečac sve jutarnje poslove, pa opet u najvećoj hitnji odlazi u Haganj.

Već je sve njezino ruho zaudaralo na dim od tamjana, na ustajali vonj neprovjetrene crkve, na mrtvački zadah.

Prečesto je odlazila i na grob očev. Čovjek, koji joj je nanio najveću nepravdu u životu (silom ju otrgao od voljena čovjeka, silom ju je nagnao u tuđu, mrsku kuću gdje je onako teško i sagriješila), taj je čovjek sada u njezinom sjećanju bio čist i bezgriješan kao svetac. Njezin otac! Žrtva njezina prestupa! (Ona je i naprasnu smrt Vinka Horvata protumačila kao kaznu božju, kao opomenu za nedopušteni život u Tremčevoj kući, još više, kao opomenu za krivu prisegu). Plod toga grijeha još je i danas živ: Tomo, Tomica, njezin mili, jedini, rođeni sin. Čitava prošlost bijaše kao krvava rana na njezinoj duši. Šimun Grozdanović, drenovački lug, Joza ranjen od ruke rođenog oca, Zatok, stari Tremac, okrvavljeno truplo Vinka Horvata, mati koja umire a ne može umrijeti... Prokleta, zlokobna njezina prošlost! ... Da li će ikad prestati da je progoni?...

Jedini lijek protiv mučnog sjećanja jest molitva. Žedno utonuti u molitvu i zaboraviti — jest! — zaboraviti sve.

U njezinom srcu nije ostalo više mržnje ni prema kome; i jer nije mogla mrziti, nije se mogla pošteno ni oduprijeti svemu onome, što joj se u najbližoj budućnosti spremalo.

Ona je zaboravila sve nepravde, sav jad i bol, što joj naniješe drugi. Eto, njezina mati! Pakosna, čangrizava bolesnica omrzla joj i ono nekoliko rijetkih radosnih dana djetinjstva. Nikad, ni onda kada joj je najviše bilo potrebno, nije smogla za nju bar jedne jedine susretljive i lijepe riječi. Nikad joj ne otvori svoje srce, niti je pomiluje nježno, majčinski. Pa ipak danas Marija tu tuđu, neprijaznu staricu na rukama gotovo nosi, tjeskobno dršće nad njezinim jadnim životom i na sve zlobne zadjevice odgovara skromnom, svetačkom strpljivošću.

»Svetica«, — zvali su je već zbog toga u Drenovcu.

A »svetica« je prevrtala očima i molila:

— Zli duše, koji si se ugnijezdio u griješnom tijelu, ostavi me! Hoću da budem službenica gospodnja. Jer mi je grijeh ogorčio dane moga mladog života, odsada hoću živjeti bogu na ugodnost i slavu. Klanjam se tvojoj dobroti, bože, i molim te za milost koje nisam dostojna...

3

Župnikove oči, kad se gledaju izbliza, modrikaste su i vodene, obilno podlivene krvlju. Koža je čvrsto napeta preko sala, zagasita, puna žućkastih mrlja i zbog toga nezdrava koža. Kad govori, govori razgovijetno i važno, izlažući dva reda žutih kao u vuka jakih zuba nagriženih kamencem. U

uglu usta vječno slini cigaru. U sakristiji zaudara na miševe, moljce i tamjan, tijesno je i radi toga neugodno. Zbog te se tjesnoće valjda dlakavi i debeli (kao otečeni) prsti župnikovi dotiču tako često Marijinih mišica i njedara što se naslućuju pod crninom. Ona je zbunjena. Došla je platiti misu za pokojnog oca, u šaci drži tri komada srebrenog novca od deset dinara, ali zatvorena šaka visi neodlučno pružena u zraku. Držanje velečasnog čini joj se posve neobično — možda zato, što je snimio se sebe ornat, pa pred njom sada stoji tust, malen čovjek u kaputiću od grube vunene tkanine išarane masnim mrljama, i takav ne nalikuje nimalo na dostojanstvenog slugu božjeg nego na nekog trgovca stokom ili naprosto na pijanicu-bilježnika. Ali samo zbog toga ipak joj ne bi smio izgledati tako strano i odbijajuće. Što je to?... Župnik se sve bliže naginje k njoj, prsti mu sada žustrije, i ne više slučajno, igraju po njezinim ramenima, sasvim iz blizine zapahnjuje je težak dah rakije i duvana, sluša neke brzo izgovorene, do šapta prigušene riječi, napreže se i mršti čelo da ih shvati, ali shvatiti ih ipak ne može. I zabuna u njezinoj glavi raste do te mjere te jednostavno ne zna od srama kamo bi s očima, s rukama, sa čitavom sobom.

— Velečasni, molim, za misu..., — muca i pruža tri srebrnjaka u šaci koju polako i bojažljivo otvara; ruka joj se (kao u groznici) trese i srebrnjaci sitno zvekeću.

Velečasni škilji na nju i smješka se. Oči su mu sitne i podmukle, utonule u salo, kao oči u dobro utovljena krmka.

— Kako živiš bez muža? — pita i podiže joj prstom bradu.

— Dobro, — odgovara ona.

— Zaista dobro?

— Dobro. Molim se bogu i dobro.

— Ne miješaj boga u to, — reče najedanput župnik srdito i naglo se uozbilji; zatim doda štipajući je za uho: — Dobri bog je ovakve stvari prepustio ljudima... Samo je njima to namijenio... Razumiješ li, budalo?

Mjesto odgovora, kao da stoji u đačkoj klupi, Marija kimne glavom.

— A što se tiče novaca, — nastavi župnik, — crkva nije mjesto da ih primam.

Rekavši to izađe i koracaše preko cintora gegajući se dostojanstveno na kratkim nogama poput patka koga tukaju za klanje. Na zapovjedni poziv rukom Marija iđaše za njim.

Ta soba župnog dvora, u koju su ušli, bijaše polumračna zbog spuštenih zastora, neprozračena i pretjerano zagrijana, i u njoj je vladao onaj posebni slatko-kiselkasti zadah, svojstven pretilim ljudima. Mariji su gorjele jagodice od srama, ona je sasvim dobro osjetila za čim idu prljave namjere ovog ostarjelog ali još uvijek sklonog poroku — kako bi rekao njezin pokojni otac — »ne duhovnog pastira nego župnog pastuha«, ali nije imala snage i čiste pameti da se opre odmah upočetku.

To je bio strahovit, prelomni doživljaj za njezinu pokajničku dušu.

Velečasni je išao grubo i neobazrivo svome cilju. On raskopča haljetak i sjedne škiljeći na ženu drskim, svinjećim očima utonulim u suzne kesice.

— Ajde, — reče, — da zaboravimo na časak ovu tužnu dolinu suza...

Pa se smijaše prigušenim hihotom kao da iz navorane gumene lopte, pod jakim pritiskom, na prekide izlazi zrak proizvodeći piskutljive i reske zvukove.

Marija je još uvijek stajala pri vratima kao odrvenjela stiskajući u pomodrjeloj šaci trideset srebrenih dinara.

— A novce, evo, metni ovamo na stol, — završi župnik i, hihoćući još uvijek, pozove je mičući debelim kažiprstom.

Mariji se prevrne nutrina od gadljivosti. Ona shvati da bi se trebala žestoko oduprijeti: razbiti ovu ugojenu, odvratnu njušku, pljunuti na svu tu laž, ali se nadnaravnom silom suspregne. Ne reče ništa, nego se naprosto okrene i, stiščući vilice do bola, izađe hladnokrvno ne osvrćući se na lomot koji je nastao u sobi odmah čim je izašla, i na psovke i prijetnje koje je uvrijeđeni župnik slao za njom.

Istom kasnije, kada se našla napolju (vjetar je žestoko mahao krošnjama omorike pred župnim dvorom) tamna krv joj izbije na jagodice, a oči blijesnuše mržnjom; zgrči šake, mišice na čitavom

tijelu stegnu joj se kao luk, i ona osjeti umor od naprezanja. S gađenjem baci krunicu u grabu, molitvenik silovito zavitla preko živice, i on padne na strnište lepršajući požutjelim listovima poput ustrijeljene ptice. I tada pljune.

— Sve je laž! Laž! Sveti čovjek, i crkva u Hagnju, i... sve! Sve je laž!

Koracaše žurno bijelom, u snijegu utrtom cestom. Vjetar je sada zviždao u niskim napol zametenim živicama i, podalje od puta, vio bjeličastim dimom iz dimnjaka neke osamljene kuće. Lice joj je bivalo sve zagasitije od jarosti i vjetra, a oči mutne od slanih suza, koje više nije mogla suzdržati.

SESTRICA

1

Premda je komora pretjerano zagrijana ipak u glomaznoj peći od neobojadisane opeke vatra gori punim plamenom i njen odsjev uspavljujući potitrava po bijelo okrečenim zidovima, po mrkoj tavanici, po raspremljenoj postelji u uglu sa čitavim brdom blazina i jastuka, po škrinjama, sanducima i drugim predmetima (od tkalačkog razboja i stola do konjske orme), kojima je komora zatrpana do posljednjeg mjesta. Za stolom, poduprijevši glavu rukama, sjedi Blaž Tomić, stariji zet pokojnoga Vinka Horvata. To je čovjek tridesetih godina, onizak, širok u plećima, kuštrave, snažne glave i punokrvna izgleda. Glas mu je dubok, kao iz badnja.

— Umrijet će stara, — govori on pribranim, ravnim glasom buljeći u stolnu ploču kao da se na

njoj sakrio nevidljivi njegov subesjednik, — i dioba će raspoloviti Horvatovo imanje. Za života nam nije bila od njega velika korist, poslije smrti trošak i danguba, a možda i jad. Zato velim, da treba prionuti življe. Starici su dani odbrojani, još malo, pa će i ona svetoj Magdaleni.

Kata, njegova žena, sjedi na rubu postelje u oplećku i podsuknji, samo da legne. Ona je debela, niska rasta, osobito bijele kože u licu i prćasta nosa. Gusta, smeđa kosa raščešljana joj je niz pleća. Pospano-tupo žmirka očima i gleda netremice, kao robinja, u muža.

— Umrijet će stara, — nastavlja Tomić, — i bit će tako, da će Marija povući bolji dio, jer je u kući. Tvoja sestra nije to zavrijedila. Da je bila k čemu, ostala bi u Zatoku kod svoga zakonitog muža, ne bi se vraćala na teret materi, ne bi se ispriječila na putu...

Kata kimne glavom u znak odobravanja. Ona uostalom svakome, o kome je bila na bilo koji način ovisna, odobravaše na svakom mjestu i u svakoj prilici. Kada je još bila neudata i živjela u roditeljskoj kući, otac ju je veoma volio, a volio ju je baš zato, jer nikad nije protuslovila, nikad nije stavljala otpor njegovoj žestokoj i samovoljnoj ćudi. A za posao nije vrijedila ni izdaleka kao Marija. Marija bijaše vatrena i marljiva, spretna za svaki rad (muški i ženski jednako), dok je njezina sestrica u najodlučnijem trenutku znala prosjedjeti u nekom kutu, maštajući o kakvimgod glupim stvarima, kojih nikad nije bilo niti ih je moglo biti,

ili tupo buljeći u kakvog šarenog kukčića što puže između travki, pospana i lijena kao sova. »Debela Kata«, »lijena Kata«, zvali su je u selu. Otac bi je znao, kada je prevršila mjeru, pošteno isprašiti bičem po golim nogama, znao bi je ispljuskati i potezati za kike kao šmrkavicu, ali Kata je i batine primala krotko, pokorno, bez otpora. Po toj svojoj naravi nalikovaše u neku ruku na pitomu, tromu, dobro utovljenu junicu.

Tomić se počeše iza uha razmišljajući još uvijek o jednoj te istoj stvari.

— Ništa nam ne preostaje, nego da se još bolje potrudimo oko stare, — govoraše on. — Još se u veći trošak valja baciti. Ali sve bih ja prežalio, sve, i trošak i dangubu, sve, samo...

— Samo?

— Sve ja već imam gotovo. Sve. Samo još križ treba staviti na oporuku.

— Samo još križ? O! — I debela žena duboko uzdahne.

Misao na to, da je zaista blizu mogućnost (»samo još križ fali«), kad će ona čvrsto zasjesti na Horvatovom dobru kao neograničena gospodarica, učinila je, da joj se dlanovi ovlaže i očni kapci zatrepću kao da će, pod navalom strahovitog duševnog uzbuđenja, zaridati iza glasa. Ona — jedina gospodarica! Nesamo da tada sa svojim mužem ne bi više ovisila ni o kome, bila bi bogata i uvažena, nego bi se mogla ostvariti i njezina skrovita, davno žuđena i mukom potiskivana želja: mogla bi postati majka. Otkad se udala, željela je to. Ali

vremena bijašu teška i govora nije bilo o tom, da ljudi, koji su razboriti i koji misle na sutra, prave djecu. Njezin Blaž rasuđivao je nada sve trijezno o toj stvari. »Brata imam na dijelu, i sestru još treba isplatiti,« govorio je on; »a otac mi je živ i zdrav, vlasnik svega. Ako nakotimo dječurlije moglo bi doći, ne daj bože, do zavade i neslaganja, a dijete treba jesti, treba na primjer cipelice, opravicu, i šta ti ja znam. Pa da meni predbacuju, kako rade i muče se za moje dijete? Bogami, to neće. Bolje nikad ne imao poroda!« Pravilno je dakle govorio njezin Blaž (on je uostalom uvijek imao pravo), ali u novim okolnostima, koje su otvarale tako svijetle vidike, ta prisilna jalovost postala bi neosnovana. Punu kuću dječurlije mogli bi da nakote, imali bi gdje da žive — veliko je Horvatovo imanje. Tko bi im šta?

Jest, onda bi Kata postala — majka...

Da li će se ta želja ikada ispuniti? I ako hoće, da li je još daleko do tog časa? Samo križ treba stara staviti na oporuku! — Debela, lijena žena uzbudi se protiv običaja. »O, zašto mi je bog dao da imam sestru!« zavapi očajno u mislima, a prsti su joj grčevito česali nažuljanu od podvezica kožu ispod koljena.

Opet se javi Tomić:

— Velim, treba prionuti življe. Treba natjerati staru da odmah, bez odlaganja, još sutra, prekosutra metne križ.

— Ali kako? — očajno upita žena.

— Kako? To je upravo ono o čemu ja govorim. Treba prionuti življe, razumiješ? Življe!

Tomić se s naporom digne sa stolca, koji je zaškripao pod težinom čvrsta, nabijena tijela. Osta časak stojeći pored stola, kao da je još nešto smetnuo s uma što je potrebno reći, ali tada naglo zagrne kaput, nabije na glavu spljošten star šešir i izađe, štropoćući dugo u tami željeznim zasunom na vanjskim vratima. Kata je svejednako česala nogu sjedeći na rubu postelje, a iste misli ponavljale su se u krugu bez kraja. »Kako — kako učiniti, da stara metne križ? Ona može sve. Može ostaviti sve Mariji — može ostaviti svakoj popola — može Mariju razbaštiniti — ona je gospodar svega...« To je bila mutna, zapletena misao.

Blaž se vrati dahćući od hladnoće.

— Stegla vražja studen, — reče i počne se razodijevati.

Kata se lijeno, kao sova, uvuče pod guber i ispruži noge, sklopi oči, ali ona je misao ne ostavi još dugo.

2

Niz ogoljelo polje brije vjetar njišući osušenim stabljikama divlje mrkve na međama, migajući smiješno jednim očerupanim kocenom kukuruzovine između brazdi, a to izgleda tako, kao da zec diže i spušta svoje duge uške. Marija s naporom spusti korito puno mokre, pepeljive pređe, zbaci svitak s glave i uspravi hrptenjaču. Lice joj je bilo

zagasito-crveno od vjetra. Na jaruzi je led palac debeo, pored prala prosječena je četverouglata rupa i nad njom se puši plavkasti oblačak pare. Marija se prisloni uz korito, zagnjuri pređu u vodu i poče udarati, a siva, lužna, prljava voda cijedi se niz žlijeb prala. Odloži zatim korito, prikliješti među stisnutim koljenima jedan kraj predena, a drugi žmikaše u rukama. Najposlije pređu postre po obali. Prsti i ruke do članaka bijahu joj crveni poput krvi.

Nad jarugom stoji stara, šuplja kruška, s granama kao suhe ruke, opletena bršljanom i zarasla u lišaj. Vjetar zanese jato svraka i one se graktajući spustiše na njezinu krošnju.

Bilo je vrijeme, kada su najljepši od svih časova u životu Marijinom protekli pod ovom kruškom. U toploj ljetnoj noći (nad glavom je bistro zvjezdano nebo, pod leđima otava s mirisom metlice, žalfije i majčine dušice, gnjil zrak struji iz šume, mračne i tajnovite), u toploj ljetnoj noći, ležeći na mišici dragoga, kako joj je život izgledao krasan. Nekad! Najkrasniji i najkraći časovi u njezinom životu! A onda... onda... ne! Marija neće o tom misliti! Neka je ostave te lude, suvišne misli! Nekad! — Ne, treba zaboraviti sve!... I ona udaraše sve žešće, sve bučnije novim svitkom pređe o korito, sve grčevitije žmikaše mokra predena, koja su se naglo ledila. Sva je na prvi pogled zabavljena poslom, samo katkad hukne u ukrućene, promrzle šake.

Oko golog vrha osušene kruške oblijeću svrake, grakćući nepodnošljivo. Digne se kad koja, zaokruži nad strništem i, nošena vjetrom, opet se spusti na staro mjesto.

Nenadana tuga (kao žilava šaka zločinca) stisne joj srce u prsima. Kako su teške uspomene!... Kako je taj njezin kratki život zapravo jadan i žalostan!...

Talas vjetra donese joj njezino ime do ušiju.

Gologlav, sa široko razmahnutim rukama, vičući ća od pojate što ga grlo nosi, trčaše dugim koracima Imbra, njihov sluga. Marija se tupo zagleda u čovjeka ispustivši korito iz ruke.

— Šta je? Šta se dogodilo?

A ovaj vikaše na prekide približavajući joj se iskosa, kao da se boji:

— Ajde, — veli, — žurite se, zovu vas! Odmah ajde!

Marija poblijedi.

— Šta se dogodilo? Govori!

Ali ne dočeka da čovjek izreče razlog svoga uzbuđenja. I sama nasluti zlo. Zavrne rubače i potrči posrćući preko neravna voćnjaka, a zaleđeni, kao lim ukrućeni rubovi skuta udarahu je po pocrvenjelim koljenima. Ona ne osjeti bola. Iza staje na đubrištu smrzla se đubrenica i očajna žena, ne obazirući se u trku na sklisko tlo, izgubi uporište pod nogama i padne kako je duga preko špilja i smrznutih grumena; na bradi i pod desnim okom iz oderotine promilila crna krv. Ali ona ni tada ne osjeti bola.

3

Mati leži na umoru. Oko samrtne postelje okupilo se nekoliko žena, naoko silno potištenih, jer tako zahtijeva ozbiljnost trenutka, jer je to taj čas »pun strave«, u kom se zauvijek rastaje čovječji život od ovoga svijeta. Blaž Tomić i još dva seljaka sjede gologlavi za stolom, prevrću po nekakvim papirima i govore nešto između sebe šaptom, škiljeći iskosa očima, kao da ne smije nitko čuti ono što govore. Kata kleči pored materina uzglavlja lica nebrekla i iznakažena od ridanja, očiju crvenih od suza.

Marija uleti poput vjetra, zalupi vratima, jaukne i zatetura kao pijana do postelje krijući lice u pregaču. »Majko«, prostenje s mukom; i ni za jednu jedinu riječ nije smogla više snage: njezina bol bijaše uistinu iskrena.

Starica je ležala naleđaške, tijela okopnjela i sasušena do te mjere, te se je jedva naslućivalo pod guberom, očiju otvorenih i gotovo posve ugašenih, a kože žute, šafranove boje. Marija klone pored sestre i jecaše na prekide: »Majko, majko...« Staričin ukočen pogled zaustavi se časak na njezinom licu, izobličenom od grcanja, i taj pogled bijaše zbog nečega hladan i neprijatan kao nož. Marija ga ne uspije izdržati i protiv volje sklopi oči sva dršćući.

U sobi nasta napregnuta tišina puna očekivanja. Izgledalo je kao da starica želi nešto reći; ali glas joj ne bijaše dovoljno jak ni za šapat. Umjesto

toga s naporom pomakne ruku i uzdigne je malo iznad pokrivača. Marija primakne lice. Ali ruka odmah klone natrag i glava se odvrne ustranu. Marija se povuče.

U sobi je šutnja sve napregnutija; šutnja puna podmukle, neprikrivene izjedljivosti.

Starica ponovo pomakne ruku i preko poblijedjelih, kao vrpca tankih usnica, poput daška preleti jedva čujni šapat:

— Kata...

Kata se hitro privuče materi na koljenima. A starica s vidljivim naprezanjem položio žutu, osušenu ruku na glavu starije kćeri, i taj je pokret zaista izgledao kao blagoslov koji se daje prije smrti. Potraja samo časak. Onda ruka, učinivši nemoćan trzaj, opet popusti i klizne niz rub postelje.

U sobi je napregnutost popustila. Žene se povukle u jedan kut i tamo se gorljivo objašnjavaju između sebe pokretima i šaptanjem. Blaž Tomić i ona dva muškarca ustali i sada stoje bez riječi s takovim izrazima na licima, kakvi se vide samo u naročito svečanim i ozbiljnim zgodama. A Marija se smućeno ogledava oko sebe. »Što je to? Mati me odbija? Što je to?« Svi su pogledi uprti u nju, osjeća ona te zle, neprijateljske poglede, postaje joj mučno u čitavoj nutrini, tako mučno, kao da će svaki čas povratiti iz sebe svu utrobu.

A izjedljive oči, koje zlobno i sasvim otvoreno uživaju u njezinoj nesreći, bodu je sa svih strana kao otrovane igle.

4

Marija ne bijaše još uvijek potpuno svijesna svega onoga što joj se sprema. Bila je samo žalosna i utučena. Odmah se povukla u svoju komoru, sjela na ugao škrinje i tupo se, bez i jedne jedine jasne misli, zabuljila u zemlju. Iz velike sobe, gdje je polako i sigurno umirala njezina mati, dopirao je žamor i komešanje, čulo se škripanje vrata pri izlaženju i ulaženju, teško su lupale potkovane cipele po hrastovom podu. Takav je običaj iz starine, da umirućeg posjećuje čitavo selo; opraštaju se susjedi i susjede otirući suzice iz pocrvenjelih očiju, preporučuju se, traže izmirenje ako ih je život u svojoj zamršenosti ikad makar i posve malo zavadio; a također gdjekoji upotrijebi zgodnu priliku za skrivena razmišljanja o sebi, o vlastitoj sudbini, potstrekavajući na neki način ličnu svoju kurażu prema životu i prema smrti, ili naprotiv gubeći je, prepušta se bez otpora neizbježivom usudu. Prepredeni su ljudi od ljudske smrti izgradili čitav zakučasti sistem o tome, kako se izbija što je moguće veća korist i dobitak.

A Mariju je i dalje grizla misao o neprotumačivom držanju materinom. Šta je to došlo starici na samrti da odbije nju, a blagoslovi samo stariju sestru? Zar je Kata uistinu bolja od nje? Zar zaista u svome srcu nije mogla pronaći ni trunka samilosti? Ili zahvalnosti (o, kako je to malo!) ako i ne za drugo a ono za pažnju, koju joj je posvećivala u posljednjim danima bdijući nad jadnim njezinim životom za sve vrijeme smrtne bolesti? I zar se u njoj u tom posljednjem času nije zaista mogao probuditi ni tračak, ni najsićušnija iskrica majčinske nježnosti prema nesretnoj kćeri?

Marija se još uvijek nije mogla domisliti, da je u svemu tome odigrala odlučnu ulogu Tomićeva žena, njezina sestrica; njezina lijena, debela sestrica.

A sestrica je zaista dobro odigrala ulogu. Slučaj joj je zapravo došao u pomoć. Dva ili tri dana poslije onog razgovora Katinog s mužem, sama bolesnica osjeti da se približava posljednji čas. Ona zovne Mariju.

— Smjesta zapreži konje, — reče ona kćeri u muci gužvajući košćatim prstima ponjavu, — ajde u Haganj i dovezi župnika. Još malo pa me nema, a ja bez kršćanskog oprosta i presvete pričesti neću pred božje lice.

Ali Marija nabra čelo.

— Mama, tražite od mene štogod hoćete. Makar ptičjeg mlijeka tražite, ja ću poći bosa po snijegu nakraj svijeta da vam ga donesem. Tražite od mene kakvugod žrtvu, nijednom se riječi neću suprotstaviti, nego ću vas poslušati. Ali nemojte tražiti da idem po haganjskog popa. Jer nikad više, doklegod sam živa, moja noga neće koraknuti do haganjske crkve, ja sam se na to svojim životom zaklela. Nikad više.

— Gle, — reći će bolesnica u čudu, — što to ima da znači?

— Nemojte tražiti od mene, da idem po onog čovjeka, molim vas. I nemojte tražiti nikakvog objašnjenja o tome.

Njezin otpor bio je shvatljiv. I sama pomisao na haganjsku crkvu ogorčavala ju je, neutaženom srdžbom i gadljivošću i prezirom ispunjala je njezinu dušu. Doklegod bude živa neće zaboraviti onog časa, kad je »sveti čovjek« razbio njezinu vjeru, pokušao iskoristiti njezinu slabost na onako gadan način. Pa da ona opet ide do tog čovjeka?... Ne, to ne! Njezina noga nikad više neće koraknuti do haganjske crkve!

Starica sa škriputavim uzdahom klone na uzglavnicu. Oči su joj, blijede i ugašene, netremice buljile u tavanicu.

— Uvijek si bila takova, uvijek; neposlušna i zla kći! — prostenje s mukom.

— Mama, nemojte! Ja... ja ne mogu ići kamo me šaljete... ne mogu. Poslat ću Imbru, ako baš hoćete...

Starica odbije sa srdžbom. Ne Imbru! Imbra je sluga i njemu se ne mogu dati konji u šake! Dešnjakinja je ždrebna u petom mjesecu, a sluga je sluga, ne pazi on na gazdino dobro — oplete bičem gdje može! Tjerat će bez reda, kao neki dan u šumu, izjalovit će kobilu! Ne, kad njezina rođena kći neće, ne mora ni sluga!

— Mama, kažem vam, ne mogu, — reče Marija i pocrveni.

Starica zastenje, pokuša se okrenuti prema zidu, ali joj ne uspije.

— Ne moraš, rekla sam. Nije potrebno da mi bog oprašta grijehe, jer mi ih je oprostio onoga časa, kada me je u svojoj milosti stavio u kušnju da izležem kuju mjesto kćeri. Ne treba meni nikakove ispovijedi. Ti si moja pokora. Zbog tebe sam zaslužila, oprosti mi bože, da dođem u nebo i bez pričesti.

Jedva je kidala riječi iz šupljih prsiju, strahovita, nečovječja mržnja bojila je svaki preliv škriputavog njezinog glasa, uvijek je bila puna otrova, otrovna će i umrijeti.

— Bježi! Bježi da te moje oči ne gledaju još ovo malo časaka što im je suđeno gledati božji svijet, — reče i zažmiri kao da joj se uistinu gadi i sam pogled na mrsku kćer.

Marija, savladavajući se, pokorno i bez otpora izađe iz sobe. Dogodilo se što mu drago, pa makar svijet propao zbog toga, ona u Haganj ne ide! Bila je i žalosna i ojađena u isti mah. Zašto je tome tako, da joj nikad nitko ne može i neće oprostiti njezinu nesreću? Zašto je svi smatraju pokvarenom, i nesamo pokvarenom, nego nepopravljivom u njezinoj pokvarenosti? Zašto? Zar je ona doista takva? Pa ako i jest — tko je tome kriv? Krivi su..., ali ne! Nemoguće je, ne koristi razmišljati o tome.

Ona se osvrtaše neprisebno oko sebe kao da je nešto izgubila, a onda pritisne dlanove na suhe oči, i pritiskaše ih sve jače i jače, doklegod nije osjetila bol, koji je opet privede svijesti.

5

I sve se je dalje odvijalo kao dogovoreno. Marija je u kuvarnici parila rubače. Nestrpljivim, pretjerano užurbanim kretnjama obavljala je posao. Izvukla štapac iz parjenice i mrko-zagasita lužna tekućina šibajući poteče kroz otčepljenu rupu u korito, oblak pare napuni prostoriju, ovije je u bijelu, vrelu maglu. Kada se korito napunilo lužinom, ona se sagne i digne ga spretno s vidljivim naprezanjem (tako da su joj nabrekle žile na vratu i krv udarila u glavu), izlije lužinu u kotao i opet korito podmetne pod parjenicu. Naprezanje je rastrese.

Prije nego što je pošla prati omota čvrsto trbuh nekom grubom, izblijedjelom krpom, jer pri pranju je korito naslonjeno o trbuh, a voda prska i smjesta se smrzava na studeni. Navuče prsnik od debele neobojene vune, smota svitak na glavi, pa pođe dozvati Imbru iz konjušnice da joj pomogne podići korito. Na vratima se gotovo srazi sa sestricom. Ona je oprezno tapkala po poledici, jedva održavajući u ravnoteži svoje kratko, zdepasto tijelo, i idući tako kao da se šulja. Nosila je nešto zavijeno u pregači i bi joj očigledno veoma neprijatno kada se je tako iznenadno našla oči u oči s Marijom.

— Što radi mama? — upita, a upitala je samo zato da sakrije zabunu. — Kako je provela noć? I da li joj kašalj štogod popustio.

I odmah je, pribravši se, ravnodušno gledala u sestru svojim tupim, kao u krave krupnim, suznim očima.

— Uvijek jednako. Nego, ajde mi podigni korito!

— Prati ideš?

— Da.

— O jadna, jadna naša mama...

Marija hitro, ne odgovorivši sestri ni riječi, ode preko dvorišta uvijajući se pod teretom. Sestrica postoji časak, gledajući sa zavišću (a možda čak i s mržnjom) skladan i snažan sestrin lik kako je zamaknuo za štagalj; zatim se naglo, poput kokoši, strese i uđe u kuću.

Starica, čim ju je primijetila, kimne glavom, čak se i nasmiješila malo tankim, beskrvnim usnicama. Kata kratko i bojažljivo (kao janje) priđe k njoj, sjedne pored uzglavlja, izvadi iz pregače snopić nekakve suhe, vlaknaste trave pa odmah poče govoriti: »Ovo treba skuhati i svako jutro popiti po jednu rakijsku čašicu, jer je, kažu, to takav lijek od kojega rastu mlada pluća.« Ispripovjedi dakle napamet naučen govor, prekrsti ruke na krilu, pa gledaše u mater što je moguće više sažalnijim pogledom. Samo gleda i šuti.

U kući je težak, neprovjetren zrak, željezne ploče na peći gotovo su posve bijele od žare, tišina je, samo što ura otkucava uporne i jednolične otkucaje i od vremena na vrijeme (kao da kašljuca srditi starčić) zaškripi u svojoj nutrini prestarjelim oprugama.

Najzad se bolesnica, ne mogavši se više suzdržati, potuži starijoj kćeri na Mariju. »U Haganj neće da ide, župnika da doveze, i pred samu smrt prkosi materi...« A Kata uvidi smjesta, kakogod bijaše tupe i ograničene pameti, da je došao njezin čas. Ona pretvorljivo prevrne bjeločnice (kao što se to može vidjeti na jevtinim svetačkim slikama), a riječi joj poteku glatko kao nauljene:

— O mila moja mamo, kako je meni teško i kako vas ja žalim! Ne žalim ja vas zbog toga, što vas je bog bolešću podvrgao iskušenju, jer to je njegova svemoguća volja, nego zato, što rođena kći ne pokazuje prema vama dostojne ljubavi i poštovanja. Oj, kako je to žalosno i kako je to teško! Sestra mi je, ali opet mi i nije sestra, nego zlotvorka. Da vi samo znate, mila i rođena moja, što ona o vama pred tuđim ljudima govori...

Starica se poče vrpoljiti u krevetu.

... — govori, bog mi je svjedok, da je već vrijeme da otegnete papke, da prestanete mučiti i gristi sve oko sebe, a najviše nju. I još svašta drugo mrsko i gadno govori, a to su takove riječi, kojih se ja, bog neka mi oprosti, ne usuđujem ni sjetiti.

Tako i tome nalik Kata pripovijeda bolesnici s računom i predumišljajem više od pola sata; otrovan govor nailazio je na odaziv. Starica je slušala, prevrćući se i stenjući, a onda opet ležala nepomično sklopljenih očiju i čvrsto stisnutih usnica kao mrtva. Kata je, vidjevši učinak svoje spletke spletene od tako jednostavnih i čvrstih niti, likovala u sebi.

Kasnije je naišao Blaž Tomić. Kad je shvatio o čemu se radi, on se tako brzo okrene i ode kao da mu je netko spustio žeravicu u tur; i vrati se zadihan s dvojicom seljaka nakon kratkog vremena. Podnese, jedva zatomljujući uzbuđenje, pred staričine oči raširen, krupnim pismenima ispisan papir i pero umočeno u rijetku tintu, a starica bez oklijevanja položi ruku na papir (ta je ruka bila osušena kao da se sušila dugo vremena na dimu, isprepletena krupnim žilama zelenkaste boje, žuta i ružna, te nalikovaše na čaporke onih odvratnih ptica koje se hrane lešinama); položi ruku na papir i pero kao da učini samo od sebe nespretan ali dobro vidljiv križ.

Blaž Tomić duboko, s olakšanjem odahne. Njemu su grozničavo drhtali prsti kada je presavijao papir i spremao ga u džep, a Kata je tupo-začuđeno gledala sad u muža sad u mater, kao da ne razumije više ništa. Dva seljaka oborili glave i šuteći sjede za stolom.

A bilo je krajnje vrijeme, da je Blaž tu stvar završio. Starici nenadano pozli. Sljepočice joj pod rijetkom, sijedom kosom utonule nekamo još dublje, nos se zašiljio, a u prsima joj počelo pištati i pretakati se, tijelo se lagano kočilo i — evo na! — sad će ispustiti dušu. Netko se sjeti, da bi ipak trebalo zovnuti Mariju.

Nije bilo više opasnosti od nje. Sestrica je sasvim spretno obavila svoj posao; debela, lijena sestrica.

— — — — — — — — — —

6

Marija još uvijek sjedi na rubu škrinje i, odsutna duhom, bulji u zemlju. Iz velike sobe gdje polako i sigurno umire njezina mati, dopire još uvijek žamor i komešanje, čuje se škripanje vrata pri izlaženju i ulaženju, teško lupaju čavlima okovane cipele po hrastovom podu. Marija najprije neprisebno i nepokretno sjedi na rubu škrinje, zatim nesabrano tetura po tijesnoj izbi iz ugla u ugao. Smrznuti rubovi skuta, poput lima, udaraju je po golim koljenima, studen grize za meso, ali ona ne osjeća ništa. Hoda po komori i hvata se od vremena na vrijeme očajnim pokretom za glavu. Kada ne može više izdržati, naginje se nad kolijevku gdje spava dijete i lagano i pravilno diše s glavicom utonulom u jastuke. Jadno njezino dijete! Dugo i zatravljeno gleda u ono nedužno djetinje lice. Gle, sad se mališan smješka!... Nije više mogla izdržati. Jaukne iza glasa i sakrije lice među sklopljene, od zime crvene, otečene prste.

7

Mati je umrla. Spremiše je tiho i poslovno. Sprovod se sporo vukao cestom u Haganj pod nisko ovješenim nebom iz koga su slijetale krupne i rijetke pahulje snijega. Marija je koracala odmah iza lijesa pribrana i zamišljena, a odmah pored nje Kata i Blaž s očajničkim izrazima na licima, a ipak

su ta lica izazivala dojam sasvim suprotan onome, koji su po njihovoj zamisli trebala izazvati. Četiri muškarca nosila su lijes, četiri su stupala pored njih za izmjenu onima kad otešča. Otraga je išlo, stisnuto u hrpu poput vrana koje je snažan vjetar bacio na tlo, nekoliko baba, vršnjakinja pokojničinih, odjevenih u crno; neke su od njih gorljivo šaptale molitve, a neke su poluglasno razgovarale o zlu vremenu, o zimi što je nastupila i o drugim svakodnevnim, tričavim stvarima. Tako se sprovod dovuče i do groblja. Spustiše lijes u svježe iskopan grob, a žene su šmrcale i govorile: »I šta ti je, eto, čovječji život! Bila i sad je nema...« Nabacaše na lijes smrznute grude i gusti, mekani snijeg pokrije začas humak.

Vrativši se kući Mariju dočeka pustoš na pragu. Donedavna je još ovdje, rob svoje raspaljive ćudi, gazdovao vječno psujući Vinko Horvat; i starica se šuljala po kutovima i kašljucala. A sada njih više nema i nikad ih više neće biti, pa ta spoznaja (unatoč svih nevolja što su joj za života nanijeli ti srodni, a ipak tuđi ljudi) ispuni Marijino srce iskrenom tugom zato, što je tome baš tako i što je to nepovratno i nepopravljivo. Sama na svijetu!

Snijeg je napolju sipao sve brže i brže poput pljeve iz vjetrenice, kojoj nevidljivi pokretač povećava okretaje. Na sljeme staje, na krošnje voćaka, na živice u polju, na daleku šumu neprimjetno se i bez šuma taloži sve deblja mekana naslaga. Put u njivu, cesta, staze, sve, čitav je svijet utonuo u ledenu, ničim nepomućenu bjelinu.

U sam suton počela je posmrtna gozba u tužnom Horvatovom domu. Za prostranim i teškim domaćinskim stolom posjedali šutljivi ljudi, a njihove oči (kojima ne možeš odgonetnuti pravog izraza) blude po stijenama. Tu, eto, visi slika svetoga Jurja sa zmajem, i odmah pored nje nimalo manje viteška slika pokojnog Vinka Horvata iz mladih dana »kao carskog ulanera«. Ukočio se Vinko Horvat na gizdavom vrancu u propnju u modroj dolami i crvenim hlačama, s tijesnim čizmama na nogama i s ostrugama na njima, sa čapkom na glavi, i ta slika djeluje tako tupoglavo, bezbrižno i veselo, da tu veselost ne može umanjiti ni spoznaja o nedavnoj jahačevoj smrti, niti je može umanjiti mutna prašina i muhoserine, koje su se godinama na njoj taložile i nagrdile ju.

Podozrivi, ispitivački pogledi kruže zidovima. U sobi je takva tišina, te se jasno čuje njihanje ure. Nasred stola na okruglim glinenim pladnjevima crveni se hladna guščja pečenka, pilići u vrhnju i suhi kolačići medovnjaci, a crno vino u peharu, s pjenom na vrhu, prelijeva se i iskri bistrim sjajem... Gdje je sada Vinko Horvat? I njegova uvijek ojađena domaćica? — Ispitivački pogledi ljudi presvlače se caklinom iskrenog straha.

Trebao je samo jedan od gostiju učiniti nagao pokret, pa da ukočenosti odmah nestane. Upočetku namješteno tromim pokretima (kao da se ustručavaju, kao da čine nešto što im nikako nije u volji nego su na to prisiljeni) pružaju ruke i prinose hranu ustima; razgovor zapinje; tu i tamo,

između zalogaja, padne po koja riječ izgovorena neobično ozbiljnim i za žalosno raspoloženje posebno udešenim glasom. Ali kada čaša s vinom obreda nekoliko puta oko stola, lica odjednom ožive, mišičje na njima popusti, lica postaju okrugla i zarumenjena, a jezici se razvežu.

Blaž Tomić neobično živahnim pokretima nudi neku staru ženu koja sjedi pored njega:

— Dajte, kumo, pijte! Pijte, sto mu gromova!

— Kume, sad sam...

— Pijte samo, i onako od nas do sudnjeg dana ni kože ni kostiju! Eto gledajte — bila, pa je nema. I što je čovječji život? Vučeš i vučeš kroz čitav vijek kao marše, u muci krvavi znoj otireš, jedeš i prazniš se, spavaš i budiš se, bez pravog odmora, bez prave radosti — a zašto? Za koga? Oca mu i mater svakome, — prokune žesteći se Tomić, — tko se za života ne nauživa kolikogod najviše može. Najposlije i onako mora pod zemlju.

— Tako je i nije tako, — reče mudro baba. — Jer i bog sjedi na nebu, sinko moj, a na to si zaboravio. On sjedi, hvala mu i dika budi, i on je taj koji je opomenuo griješno čeljade, da se život ljudski ne sastoji samo u uživanju...

— O da! I u molitvama, znam. Ali za molitve mi još uvijek ostaje vremena.

— Ne znaš što govoriš, nesretniče, u ime oca i sina. — I baba se kriomice, uplašeno prekrsti. — Ne znaš što govoriš, jer vrijeđaš boga. Osim toga čovjek nije samoživ vuk. On mora gledati i na one koji ostaju iza njega, na djecu svoju.

— Dakako, ako su djeca dobra.

— Dobra, nedobra — svejedno: tvoja su. A bliži ti je tvoj pas, nego tuđi čovjek.

— Možda, — promrsi Tomić jedva otrgnuvši ispitivački, podozrivi pogled s babe, — možda je zaista tako kako kažete.

— Dabome da je tako! — I baba prisloni usnice tik uz njegovo uho zapahnuvši ga vonjem na plijesan i trulim zadahom iz krezubih usta. — Eto gledaj, tvoja žena i Marija! Anđeo i vrag, oprosti mi bože! Pa ipak...

Čovjek na tu uporedbu razvali čeljusti u grohotu. »Bako, kakva razlika, takva i nagrada! Baš je tako! Kakva razlika, takva i nagrada!« To je bilo saznanje u njemu koga ne izreče, ali iz čitavog njegovog vladanja ono je izbijalo na tako očit i nedvosmislen način, da i nije bilo potrebno trošiti riječi. Ogleda se oko sebe sučući zadovoljno brk. Žamor je rastao. Tu i tamo začuo se i smijeh. A njemu postaje tako milo i udobno oko srca, da bi najradije zaviknuo, zapjevao iza glasa. Zar to nije najradosniji trenutak u njegovu životu? Gazda! Pravi, moćni, bogati gazda! — U takvom raspoloženju nije ni primijetio, da mu Marija stoji iza leđa. A što je ono rekla baba? Rekla... da... ali čekaj! I Blaž poče samodopadno govoriti o tom, kako ipak nisu sva djeca jednaka; ni jednako dobra, ni jednako draga; pa prema tome ni jednaku plaću ne zavređuju. Eto, njegova žena! Eto i Marija! »Anđeo i vrag, kako ste malo prije rekli! A pokojnica bome nije bila slijepa, nije njoj trebalo silom oči otvarati, vidjela je ona sve...« Zatim s užitkom pripovijedaše o oporuci, o tome kako je on sada sa svojom ženom jedini vlasnik Horvatova imetka, a ženinu sestru, hoće li trpjeti — dobro, neće — neka putuje u Zatok! Ili kamo je put navede! Cesta gore, cesta dolje!

A kako on pripovijeda, tako Mariji iščezava krv s lica, dok nije pobijelilo do te mjere, te se jedva raspoznavalo od zida pored nje.

— Blaž, — zovne ga šaptom, koji je umirao.

A Blaž se na taj šapat strese u čitavom tijelu, okrene glavu i zažmiri.

— O, — promuca on, — Marijo...

I podigne naglo rukom, koja je vidljivo drhtala, čašu iz koje je pljuskalo vino. Zatim se malo sabere.

— Na, pij!

— Da li je istina ono što si govorio? — ne obazirući se na ponudu jednakim mrtvim šapatom pitala je Marija.

Lice joj je bilo tako bijelo kao da se po njem prosuo kredin prah, a na gornjoj usnici zablistala tanka, fina mrežica znoja.

Ljudi zašutjeli, neki i poustajali, pa se zbunjeno ogledavaju oko sebe. Šta je? Šta se dogodilo? Ustane i Kata sa svog sjedala, lijeno brišući dlanom zamaštenu bradu, i stane pored sestre.

— Komu... komu je mati... — hrapav Marijin glas prekine se, kao da joj je netko surovim pokretom ugurao čep u grlo.

Sve su oči uprte u nju. Izgledalo je tako — ili će se u nesvijesti stropoštati na pod, ili će u luđačkom gnjevu nasrnuti na Blaža. Doimala se posve kao luđakinja. Kata proguta zalogaj, koga je dosad temeljito i sporo žvakala, i još jedanput prijeđe dlanom preko zamaštene brade.

— Slušaj, Marijo, sestra si mi...

Marija zakoluta bjeločnicama, ali se sestra ne smete.

— ... sestra si mi, — nastavljaše spokojno ona, — a opet mi i nisi sestra, nego zlotvorka; rođenu našu mamu, bog joj duši dobro daj tamo gdje jest, u grob si spremila prije vremena...

I pripovijedaše čitavu onu stvar o posljednjoj želji pokojničinoj; o tome, kako je Marija nikada nije htjela slušati; kako joj je uvijek samo ogorčavala život; o Zatoku, o Tremcu, o Grozdanoviću, o svemu je pripovijedala sestrica. Ljudi se za vrijeme njezina govora uskomešali, netko se došuljao do vrata i držeći, da ga nitko ne vidi, hitro umaknuo odahnuvši napolju iz punih grudi. A Marija netremice bulji u sestricu koja govori.

— Ja sam na svaki način nagovarala mamu, da to ne čini, ali ona me nije htjela poslušati. »Nije pravo što činite, rekla sam, kukavicu na cesti ostavljate...« Ali pokojničina je odluka bila tvrda, nepokolebiva. Oporučno je ostavila meni — sve.

I Blaž, da potkrijepi govor svoje žene, segne u džep, izvuče papir i razvije ga. Nekoliko glava nagne se odmah ljubopitljivo nad hartiju.

— Eto, tu stoji crno na bijelom, — reče Blaž podvlačeći krutim, nenaviklim kažiprstom ispisane retke.

Ljudi su teškom mukom skladali slova. Jest, ima pravo Blaž! Sve pokretno i nepokretno — svojoj kćeri — Kati udatoj Tomić — jest, tako je! — Marko Vrana i Bradić svjedoci — sve je tako, kako veli Blaž!

Za sve vrijeme Marija ne izusti ni slova. Najedanput ništa više nije shvaćala, ništa nije osjećala osim mučnine, koja ju je dražila na povraćanje. Okrene se oko sebe kao da lebdi. I lebdeći tako pođe prema vratima, a oni koji su joj u prolazu pogledali u oči, pripovijedali su kasnije, da su te oči bile sasvim prazne, kao u luđakinje. Posrćući preko praga, učini joj se, kao da joj se netko iza leđa nasmijao. Sestrin glas?...

8

Te se je večeri Kata napila; došla kući, upalila lampu i sjela na krevet štucajući. Sjedeći tako na krevetu, prevrne još jedanput u pijanoj glavi sve što se danas dogodilo, sjeti se (ne zna, zašto) neke pijane babe koja se skoro zadavila guščjim batkom, i to joj se učini tako smiješnim, te se više nije mogla suzdržati. Smijala se naglas između stisnutih zubi i gladila pritom obim rukama stegna njišući se. Blaž, koji je nešto kasnije došao, zateče ženu gdje se između dviju napadaja praskavog smijeha razgovara sama sa sobom.

— Što ti je? — upita on. — Zar ti je koji šaraf popustio?

— O ne! Sad je baš svaki na svome mjestu.

— Vidjet ćemo.

— Da se vidi, nije dosta; treba isprobati.

— Gle, gle, — reći će muž duvajući u lampu, — vino je tvoju mašinu dobro nauljilo...

— — — — — — — — — — —

Napolju je mrak i studen, vjetar nanosi snijeg na okna. U ovakvoj noći samac čovjek samotniji je od vuka. Ne čuješ ni psa, ni pijetla. Na haganjskom groblju, u smrznutoj zemlji, u lijesu od jelovine počiva Horvatova udovica, oslobođena zauvijek svih krupnih i sitnih briga, jada i žalosti; podmuklo ih je ostavila u naslijeđe onima koji su ostali...

Pada snijeg. Pada. Vjetar ga ukoso nosi i slaže od njega, kao da se igra, vijugave smetove... Ipak je dobro poslije napornog dana sklopiti oči i usnuti dok snijeg pada.

A debela, lijena sestrica je uistinu pospana.

DIVLJA OBRANA

1

Dugo u noć Marija nije zaspala. Skutrila se u zapećku kraj davno utrnule peći s glavom ukopanom u ruke i tako prosjedila do zore. Lampa je gorjela prituljenim plamenom. U kutovima sobe sjene su se zgusnule duboke i tjeskobne. — Da li je to moguće? Bože moj, da li je to moguće? U njezinoj svijesti ponavljalo se do očaja isto pitanje. Ne, to nije moguće! Ako ima pravde na svijetu, to ne smije, to ne može biti moguće! Sada je već bila na čistu s tim, da su je lukavo izigrali svâk i sestrica, da čemerni svršetak nije došao sam po sebi. Pokojnica, ma kakva bila, ipak joj bijaše mati i nikad je ona iz vlastitih pobuda ne bi tako teško kaznila. Ali sestrica je vješto splela spletku u svoju korist. Posta joj odjednom shvatljivo, zbog čega se je poslije očeve smrti onako umiljavala oko matere, sve

je imalo svoj smisao i svoj račun. A sada je svršeno! Nalikovaše na kuju, koju su izudarali nogama i istjerali iz dvorišta na put. U ovoj kući, u kojoj se rodila i u kojoj je odrasla, ona nema više toplog skloništa da zaliže rane koje joj je zadao život! Ovo je sada strana, neprijateljska kuća! Sjeti se Tomićevog oholog i samouvjerenog glasa: »Ja sam sada gospodar Horvatovog imetka. Ženinu sestru ako hoću trpjeti dobro, ako neću — neka putuje! Cesta gore, cesta dolje!«

Cesta gore, cesta dolje? A zar je tome zaista baš tako?...

Zbrka svakojakih misli (poput roja tvrdoglavih jesenskih muha) opsijedala je njezin mozak. Lampa obješena ponad stola dogorjevala je. S nerasprem-ljena stola poslije karmina širio se miris preostala mesa i neispijena vina što hlapi. Prazan i duboko upao od dugog ležanja materin krevet prekriven je crnim gunjem. Sjena šetaljke od ure nevjerojatno uveličana i izdužena miče se na polurasvijetljenoj stijeni.

Ako ima pravice na svijetu?... Marijina glava pada sve dublje na ruke.

Usni težak san. Učini joj se da sjedi u čunu, a čun plovi u kraju, koji joj je poznat i u najsitnijim pojedinostima. To je drenovački pašnjak, čitav poplavljen. Kalna, žuta voda, praveći nečujne virove, teče preko pašnjaka. Ona je obučena u bijelom starinskom ruhu, vesla kratkim zamasima i čun plovi, napreže se da pogledom obuhvati cilj prema kome ide, ali mliječna para magle sprečava vidik.

I tako se samo odjednom nađe u šumi. Vjetar bruji i lamata u golim krošnjama crnog drveća, a pod njom, u tami, šumi prijeteći voda. Čun je zapeo o neki panj ili podvodni korijen. Zaokupi je strašan strah, ustaje, diže ruke i viče u uzburkanu tamu. Ali glas joj je tako slabašan, da ga ni sama ne čuje...

Neki štropot je probudi; protrlja oči, gleda — svuda je tama. Lampa je dogorjela i užareni stijenjak dimi se kroz cilindar. Gle, ona je zaspala! Sanjala je nešto veoma neugodno i strašno, još je sada sva znojna od straha. Ali java je gora od sna: ona nema nigdje ništa kao izudarana, prognana kuja; ona...

Usni drugi san. Kao da se nalazi na nekom velikom, velikom polju; polje je golo, pusto — nigdje ni traga ni glasa od živa stvora. A ona ide stazom; ide tako, ide, ali nikad kraja tom polju. A do večeri mora stići kući! Već se mrak hvata. Žuri se. Trči. Od ludog trčanja sopće kao mijeh u koga preko mjere tiskaju zrak. Ali nikad kraja tom polju! Jao, što će joj otac reći? Više naslućuje nego što vidi u daljini, kako je on čeka — stoji kraj međašnog stupa ispod voćnjaka, drži u ruci bič i prijeti joj izdaleka. Već je veoma kasno! Pod dojmom one pustoline, one nemoći da se otrgne od mjesta i pokrene naprijed, pred strahom od gnjeva očevog, ne preosta joj ništa drugo nego — zaplakati. A plakaše tako kao nekad, kad je bila još malo, posve malo dijete, gušeći se i razmazujući po licu

prstima suze. Sama u širokom golemom polju bez kraja...

Probudi se istom u zoru što prljavo-sivom bojom boji okna. Pred njom stoji sluga i poteže je oprezno za rukav,

— Gle, to si ti, Imbra? — reče trljajući oči. — A ja sam, eto, zaspala...

Tromo se uspravi i protegne udove, koji su joj zakvrčali u neudobnom položaju na niskom tronašcu u zapećku. Zastidivši se odjednom pred slugom upita osorno:

— Što je? Što se dogodilo?

Sitan, blijed čovječuljak do očiju zarašten u riđe, kovrčave pahulje naceri se:

— Zima je, gazdarice! Snijeg — lakat debeo. A ja sam vas došao upitati, da li da dovezem drva iz šume, ili opet da otkulučimo onaj šljunak na cestu iz Hagnja. Ne znam i ajde, velim, da upitam gazdaricu, pa neka ona odluči. Meni je, budemo rekli, svejedno.

Marija rastreseno povezuje rubac preko raščupane, neuredne kose. Na kakav način on to njoj govori? Ruga joj se? Šta je nju briga za nekakav šljunak ili drva! Zar nije i ona sama u ovoj kući tuđinka, još manje nego sluškinja?

Ali sretnuvši se s bezazlenim, širom otvorenim, poštenim Imbrinim pogledom, žena se lecne kao da je nešto skrivila; pa, podesivši glas prema mislima koje su joj došle u glavu same po sebi, reče:

— Ne šljunak! Ima vremena za šljunak! A drveta ni trijeske nemamo više u dvoru!

Imbrinim licem preleti osmijeh zadovoljstva i on nekoliko puta za redom kimne glavom:

— Jest, jest! I ja sam mislio tako. Ne šljunak, nego drva! Za šljunak, budemo rekli, ima vremena.

I odlazeći doda poslovno:

— Odmah ću ja sanjke izvući i konje napojiti. A vi, gazdarice, samo spremite ručak.

Zacviljela su vrata i u trijemu su oštro lupnule njegove teške cokule okovane željezom. Marija, kao ošinjena, ostane stajati nasred sobe. Pa ona je zaista — gospodarica! K njoj dolaze po naloge, na njezinu riječ te naloge bez opoziva izvršavaju! A tko je to rekao, da ona u ovoj kući nema nigdje ništa? A zar nije ona Horvatova kći? Smiješno! Zaista smiješno! Kako je i mogla samo povjerovati...

Počne se žustro okretati za poslom. Naloži peć, pristavi vodu, nagleda se u komoru, a mali još spava. »Neka spava,« pomisli i otrči dalje. Pusti kokoši iz kokošinjca i nabaca im kukuruza pod sušu. Uzme vjedricu i pomuze krave. Već je bio veliki dan kada su ručali. Odmah poslije ručka pomogne Imbri zapreći konje, brinući se o svemu kao prava gazdarica.

— Pazi na dešnjakinju, — reče pljeskajući dlanom kobilu po sapima, — koliba je ždrebna, ne tovari previše.

A Imbra se na to malo i uvrijedi.

— Ja da kobilu izjalovim? Da tovarim previše? A šta vi, gazdarice, mislite o meni?

I srdito pucne bičem. Praporci bučno zazvone i sanjke polete, zaoravši u snijegu dubok trag, i podignu na zaokretu veseli oblak bijele prašine. Marija se zadovoljno nasmiješi i uđe u kuću; odanle se već neko vrijeme čuo djetinji plač.

2

Kasnije je došao Tomić s lisičjim izrazom na licu. Otresao s nogu snijeg u hodniku, ušao u kuću i, snimivši šubaru, sjeo za stol kao stranac koji je svratio nekim poslom. Povede se među njima učtiv i veoma suzdržljiv razgovor.

— Ti, — govoraše Tomić, — svast si mi, ženina sestra, i to nije mala stvar. Ti imaš samo jedno dijete, ja nemam ni jedno, i za nas ne može biti tijesan Horvatov dom. Samo u grutovnici neka se vodi na Katino ime.

Marija se gorko osmjehne.

— Sada govoriš tako, a jučer? Sjećaš li se, kako si govorio jučer?

Sjećao se on dabome svega od jučer i to sjećanje bude mu zaista neprilično. A nije zapravo htio ništa drugo nego dobiti pristanak od ženine sestre, da ona poštuje oporuku pokojničinu, da se slaže s njom ako ni zbog čega drugoga, a ono zato »da ne bude sramote u svijetu« (da se ne pripovijeda, kako se Horvatove kćeri grizu kao bijesne kuje). A kasnije će već biti lako s njom: ako mu ne bude po volji — svijet je širok; već će se naći nekakav

uvjerljiv razlog. Međutim eto, uhvatila ga je mrcina za riječ...

— Jučer, — reče oklijevajući, — jučer sam bio pijan.

— Ono što si trijezan mislio, pijan si izbrbljao. Nego znaš što, svače! Vidiš i sam, da nisam više tako mlada, prepatila sam dosta i varali su me dosta. Zato upamti: ti me nećeš prevariti!

Gledala ga je nadmoćno i otvoreno u oči.

— Zbog čega si i došao danas ovamo? Opet po crnom putu? Ti i tvoja žena udesili ste, da je mati ostavila tu oporuku, na koju ja naprosto pljujem. Ja se ne dam. Ljuto se varaš ako misliš, da ćeš me se na bilo koji način otresti. Još valjda ima pravde na svijetu!

Eto, to je bilo baš ono što je Blaž pod svaku cijenu želio izbjeći. Makar u oporuci stajalo crno na bijelom tako i tako, advokat je čovjek kojega je zanimanje izvrtati paragrafe — »zato i izgledaju, đavo ih odnio, onako grbavi i zapetljani!« — a njemu se ne dopada nikakvo izvrtanje, bolje je i ljepše i poštenije da se svojta nagodi, zar ne? Ali Marija neće ni čuti o tom. Ona veli: »Još valjda ima pravde na svijetu.«

Blaž nije bio od one vrste ljudi, koji vole sudove i parničenja. Naprotiv. On je volio samo korist i, kao što kaže ciganin, mir; jevtiniji je sirotinjski mir od najbogatijeg rata. Ali Marija, eto, naumila da prkosi.

Najposlije je pokuša ustrašiti.

— Marijo, pazi! — govoraše s prijetnjom u glasu. — Moje je mišljenje, da je najbolje nagoditi se u miru. Jer tako mi boga, ja na koncu konca neću pitati, da li ti pristaješ ili ne pristaješ, ući ću u kuću na temelju prava koje mi daje oporuka. A tko će tada izvući kraći kraj, mora da ti bude jasno već sada.

Ali Marija, ne ustrašivši se ni najmanje, odgovori jednostavno, bez kolebanja:

— Radi, kako znaš! Samo jedno upamti: ja iz kuće ne idem! To upamti dobro!

Blažu tada ne preosta ništa drugo nego da stegne čeljusti i da se pobere neobavljena posla. Vidjelo se kroz prozor, kako pognute glave koraca cestom, mećući sporo nogu pred nogu kao da ide po ledu.

3

Marija nije oklijevala ni časa i odmah sutradan ode u Haganj. »Ipak«, mislila je, »svakoj nezgodi, samo ako je za vremena, ima lijeka. A ne uspijem li, onda je bolje da luč podmetnem pod krov, pa neka sve izgori i u pepeo se pretvori, nego da pripadne Tomiću.« U kancelariji gospodina doktora Tadeona ima mnogo polica s knjigama i spisima, a pisarica pomodrjela nosa i ozeblih prstiju sjedi u kutu i nevoljko udara po stroju. Gospodin je Tadeon malen, žustar čovječuljak, gojan i slatkorječiv do brbljavosti; narav mu je, kažu, takva: veseo je, lakrdijaši mnogo, sve shvaća sa

šaljive strane, pa mu upravo zbog tih osebina posao i ide bolje nego onoj ostaloj trojici advokata što sjede u Hagnju. Na njegovom stolu uvijek se nalazi hrpa tužbi, žalbi, priziva, prijepisa i drugih tričavih »predmeta«, a ti »predmeti« za njega znače ono isto što kobasice i slanina za haganjskog mesara: gotov i siguran novac.

Marija dakle dođe k njemu i ispripovjedi mu jednostavnim riječima sve: kako se udala u Zatok, kako je otišla od muža, kako je otac umro i čitav imetak ostavio materi, kako je zatim mati umrla i opet čitav imetak ostavila samo starijoj kćeri. Sve Marija redom ispripovjedi. Gospodin Tadeon slušao ju je, udobno zavaljen na stolcu, s poslovnim izrazom na licu i sa isto tako poslovnim kretnjama črčkao olovkom po papiru. Kada žena završi pripovijedanje, on skoči, ushoda se trčećim koracima preko sobe presavivši ruke visoko na leđima, zatim se isto tako naglo zaustavi kao da ga je netko trgnuo za ramena.

— Dakle, to je sve? Sve? Vrlo dobro! — I malo kasnije doda s prezirom: — Ta staričina krpa papira i onako ne vrijedi ni probušena dinara.

Marija zbunjeno kimne glavom.

Čovječac nastavljaše zvučnim, kao uljem podmazanim glasom, tako te je čak i pisarica prestala na časak tipkati od udivljenja.

— Najprije će, — govoraše, — biti ostavinska rasprava. Na toj ostavinskoj raspravi ti ćeš parnicu izgubiti, jesi li razumjela? Ali to nije ništa. Mi ćemo odmah udariti priziv. Onda ćemo dovesti

svjedoke i dokazati, kako starica nije bila pri zdravoj pameti, kada je stavila križ na oporuku. Jesi li razumjela? Onda ćeš ti dobiti svoj dio, jer, — i počne listati po nekoj debeloj knjižurini što je ležala na stolu i sama po sebi svojom glomaznošću izazivala dužno poštovanje, — jer § 165 O. G. Z-a garantira tebi nužni dio. Jesi li razumjela?

— Jesam, — reče Marija i odahne.

— No dakle, — završi advokat i, uzdigavši se malo na prste, potapša blagonaklono ženu po ramenima. — Sada ajde, snašo, s mirom kući! A za biljege ostavi dvije stotine...

Odvažna, vesela srca Marija se žurila kući. »Znala sam ja,« mislila je ona, »da nije sve propalo. Zašto bi propalo? Gdje je taj, koji bi me protjerao s moga očinstva. Još valjda ima pravice na svijetu...«

4

Sve bi možda svršilo na zadovoljavajući način; Marija bi možda dobila polovinu očinstva, ili makar nužni dio, i proživjela bi svoj život u miru i radu, kao što živi na stotine raspuštenica po našim selima. Ona je ponovo, tko zna po koji put, bila sasvim blizu mogućnosti, da svoj život konačno smiri i sredi.

E, ali na putu se ispriječio Blaž Tomić. On nije doduše bio od vrste onih luđaka kojima se ludilo ispoljava u strasti parničenja, štaviše, kao pravi zlonamjernik on je volio postizavati uspjehe bez

rizika i bez suvišna uzbuđenja, ali u ovom slučaju tome se nije dalo izbjeći. Čim je čuo, da mu je svast bila kod advokata u Hagnju, neobičnom po njega brzinom stvori odluku: strpa u torbu dobar pršut, gusku s dima i pljosku šljivovice prepečenice tri godine stare, pa se otputi i on u Haganj. Ali ne ode doktoru Tadeonu, nego njegovom suparniku, javnom bilježniku i branitelju Juliju Lackoviću, u čitavom kotaru poznatom zbog nemilosrdno obavljanih ovrha, dražbi i drugih vrsta prisilnog utjerivanja svakovrsnih — »budemo rekli, bez zamjere« — dugova.

Ovaj dostojanstveni, kao riba hladnokrvni gospodin dočeka seljaka ledenim pogledom iza naočala.

— Dakle, što je? — postavi on suho pitanje i sjedne.

Seljak nespretno spusti torbu i pljosku sebi pored nogu. I uzme razlagati i tumačiti sve u sitnice. I najposlije u dokaz svoga govora podastre oporuku s križem pokojničinim i potpisom dvaju svjedoka pod nos javnom bilježniku.

— Tražim, da se izvrši posljednja volja pokojnice, — reče on, a glas mu je od uzbuđenja zadrhtao.

— To je mnogo, i opet nije mnogo, — reče bezosjećajnim, tupim glasom branitelj i zaškilji ledenim pogledom iza stakala.

Ali seljak je također bio lukav; zaškilji i on.

— Ja znam da je paragraf grbav i zauzlan na svemoguće načine, ali opet, mislim u sebi, pravo je

i pred bogom i pred ljudima na mojoj strani. Je li tako, ili nije tako? Ja velim, da je tako! Evo, tu piše crno na bijelom! Ali kad moja svast baš hoće parnicu, neka joj bude, mislim ja, i onako ju ona mora izgubiti, makar učeni doktor Tadeon...

— Što Tadeon? Zašto Tadeon? — Dostojanstveni, hladnokrvni gospodin najedanput se bez razloga uzbudi; nervoznim pokretom poravna naočale.

Seljak zaškilji još jače očicama.

— Bože moj, vele ljudi, da je taj advokat obećao mojoj svasti, kako će parnica svršiti u njezinu korist. I još je, vele, rekao...

— Što je rekao?

— ... rekao je, vele, da će se to dogoditi baš tako, pa makar se svi javni bilježnici osovili na zadnje noge i počeli ne znam kako rzati i udarati kopitima...

— Gledaj, molim te! I to je rekao taj... taj...

— Rekao, veleučeni.

— A, tako! A ja ću reći, — i poče najedanput vikati i udarati šakom po stolu, — a ja ću reći, da tome neće biti tako, da tome ne može biti tako! Nezvao se ja Julije Lacković, ako taj ignorant, taj antijurist, taj analfabeta praznoglavi, vjetrogonja i opsjenitelj uspije dokazati u oporuci opstojanje i jednog jedinog zareza. Gledaj, molim vas! I taj se konjušar usuđuje govoriti o kopitima...

— Usuđuje se, veleučeni.

— A ja ti onda velim, da ćeš ti parnicu dobiti. Nikakvi svinjari to neće moći spriječiti. Jesi li razumio? Ti imaš napisano crno na bijelom. Tvoja će svast na savjet toga konjušara uložiti priziv na prvu presudu, ali mi imamo svjedoke, koji jamče pod zakletvom da je starica donijela odluku nezavisno od tuđe volje, po realnom prosuđivanju i pri čistoj svijesti, ostavivši svoje imanje dobroj kćeri, a nevaljale se kćeri odrekla. Jesi li razumio? To je u potpunom skladu s moralom, s pozitivnim zakonima građanskog prava. Jer, — i gospodin javni bilježnik i branitelj Julije Lacković prelista nestrpljivo po O. G. Z-u, — jer §§ 768. i 773. garantiraju tebi, to jest, tvojoj ženi, apsolutno pravo na cjelokupnu ostavinu.

Izgovorivši sve to, on se naglo umiri; pa opet izazivaše utisak veoma dostojanstvenog i veoma hladnokrvnog gospodina, koji je samo na časak ispao iz kolotečine.

I kad su dakle sve potrebne formalnosti bile završene, seljak pokaže pogledom na torbu i pljosku pored nogu.

— Odnesi to u kuhinju, — reče javni bilježnik suho; i doda kao da mu je dosadno: — Nije, prijatelju, trebalo...

Blaž Tomić vraćao se je što je moguće hitrijim korakom iz Hagnja u Drenovac. Bio je zadovoljan. Prazna torba i čutura otskakivale su smiješno na leđima u žurnom hodu. Osjećao se tako snažan i lakonog, da je, stupajući bodro, počeo sam sebi komandirati kao na egzerciru: jedan, dva — jedan, dva... Kući stigne sav u znoju, ali veoma dobre volje.

5

Ali Marija i dalje osta u kući. Blaž Tomić pokušao ju je silom maknuti, no ona se tome žestoko opre. »Nitko neka se ne usudi u mene dirati,« rekla je, »jer silom iz rođene kuće ne idem. Neka ostave na miru mene i moje dijete, jer, tako mi boga, meni je već dosta svega. Ja sam kadra učiniti sve.« Tako i tome nalik pripovijedala je ona ljudima po selu. A selo ima velike oči i velike uši. Ono gleda i sluša.

Pred božić (a takav je običaj od starine) upriliči ona veliko spremanje u kući; čitav je dan mela, brisala prašinu, prala, ribala i bijelila stijene. Natresajući postelju pokojne matere, naiđe na nekakav smotuljak od bijele krpe, plosnat i odebeo. U poslu ga dobro i ne ogleda, nego ga baci na stol. Istom kada je sa svime bila gotova (sumrak se već hvatao i u sobi je bilo mračno) sjeti se čudnog smotuljka koga je našla. Uzme škare i, primaknuvši se prozoru da bolje vidi, poče parati po šavu; pod prstima joj zašušti nešto papirnato.

— Novci? — istisne s uzbuđenjem, koje je bilo ravno užasu.

Otkriće ju je zaista toliko uzbudilo, te su joj škare ispale iz ruku i sa zveketom lupile o pod. U životinjskom strahu smotuljak sakrije u njedra. Ali nikoga nema u kući! Nikoga nema ni blizu! Opet izvuče smotanu krpu i dršćućim je prstima raširi na stolu. Novci! Snop novčanica od po 100, od po 1000 dinara! Brojaše brzo, u polusvijesnom sta-

nju, ali začudo tako spretno, kao da se čitav život vježbala u premetanju novcem. Osam hiljada! Osam! Trud, muka i škrtost (da, i škrtost!) pokojnog Vinka Horvata!...

Bijaše izvan sebe od najraznovrsnijih osjećaja, koji su u njoj svi u jedan mah rasli, sukobljavali se i zatim hitro iščezavali u nekakvoj maglici, koja je karakteristična za ljude koji gube um.

Poslije se malo pribrala.

— Sad sam bogata, — rekla je sama sebi dobola mršteći čelo. — Jer imam novaca, nitko mi ništa neće moći. Novac je sila.

Taj slučaj Marijinu odlučnost pojača samo još više. Ona odmah plati zaostali porez na imanju, isplati slugu unaprijed za godinu dana, a osim toga sada je imala čime plaćati i advokata.

6

Parnica se protegnula kao procesija uz brdo, kao gladna godina. Ponavljala se, započinjala iznova s izmjeničnom srećom i po žestini okršaja nalikovaše na borbu dviju okrvavljenih i sasvim pomahnitalih pijetlova. Mnogo se svjedoka izredalo. Ali parnici nikad kraja.

Mariji ta parnica zapravo nije zadavala mnogo brige, to jest, zadavala joj je brige kud i kamo manje nego njezinom suparniku, a to je u neku ruku izazivalo u nje osjećaj utažene zloće. Uživala je neograničeno čitavo očinstvo, gospodarila je sa svi-

me kako joj je bilo drago. Našavši se odjednom u raspoloženju, kojemu su razorne pobude bile osnova, nije više imala očiju za to da vidi, kako gospodarstvo i zemlja propadaju. Korov iz živica prodirao je sve dublje u oranice, kanali se u livadama zamuljili i voda počela izjedati travu. Plotovi oko kuće sve se više naginjali k zemlji, truli se stupovi prevaljivali, a krov je na ambaru prokisavao na više mjesta. I Imbra se ubezobrazio, nije ni sluga bio više sluga kao prije. U selu zli jezici govore, da spava s gazdaricom, a to je možda i istina; tko će znati?

Blaž Tomić i žena mu sasvim su pozelenjeli od unutrašnje grižnje, koja ih je grizla. Mariji se ne usuđuju ništa učiniti, odviše je naprasita i divlja, spremna je mrcina na svako zlo! A parnica se odugovlači, te se odugovlači, kad će joj jedanput doći kraj? Horvatovo bogatstvo propada na očigled, potraja li još godinu ili dvije, rastepst će se sve! U tutanj i banbadava nestale su Tomićeve hiljade bačene u nezasitne ralje advokata! A Kata je noseća u sedmom mjesecu! Kada će ta parnica biti gotova? Kada?...

Kod udovice pok. Gašpara Lukasa, gostioničara u Hagnju, svako veče sjedi gospodin doktor Tadeon, on pije svoj uobičajeni »gemišt«, za drugim stolom sjedi javni bilježnik i branitelj Julije Lacković, dostojanstven i hladnokrvan kao uvijek, i on također pije svoj »gemišt«. Ova dva čovjeka u svojoj mržnji i međusobnoj nepodnošljivosti idu

tako daleko, da jedan drugome osporavaju i pravo na opstanak; nalik su po tome na dva psa, što su se nekad izgrizli nad komadom mesa, pa je mržnja postala sastavni dio njihovog životinjskog bića, s njom će, krezubi i olinjali, i nestati jedanput, kad jednoga od njih, ili obojicu, zatuče neki razjareni seljak toljagom pokraj svoga plota. No u jednome se ipak slažu; slažu se u gledanju na tok parnice za Horvatovu ostavinu. U tome nema žurbe — misle u sebi — svaka žurba bila bi nepromišljena i zbog toga glupa. Zar ne ostaje još dosta sasvim pristojnih zalogaja?...

Pas se, kao što se vidi, pasjem rasuđivanju ne može nikada oteti.

Prođe tako proljeće, i ljeto, i jesen. Kata je najposlije sretno rodila, a rodila je kćer. Debela, troma žena malo je kao živahnula — sva je zaokupljena oko djeteta, koje kasnom i zbog toga pretjeranom ljubavlju matere miluje, mazi, bdije nad njim, ziba ga i brižno omata u pelene po čitav dan. Ali Blaža nije moglo razveseliti ni dijete. Njegova mračna duša postajaše iz dana u dan sve mračnija. Kad će već jedanput završiti ta prokleta parnica? A parnici nikad kraja...

Najposlije, izgubivši potpuno strpljivost, posvađa se žestoko s javnim bilježnikom.

— Vi niste nikakav advokat, — vikao je, — ovakve advokate, kao što ste vi, imam doma u staji, ali oni jedu slamu.

I ostatak srdžbe, kao zvižduk, pusti kroz nosnice.

— Jer to je na čudo čitavom svijetu, da toj parnici ipak jedanput ne dođe kraj, — dometne stišavajući se.

Dostojanstveni i hladnokrvni gospodin osjeti po prviput zbiljski strah pred ovim pognutim, mrkim, uvijek zamišljenim čovjekom. Jedva ga nekako uspije umiriti.

A i Kata iskali svoje srce prepuno jada nad Marijom. Dogodilo se to na očigled čitave župe, na magdalenskom proštenju. Sajmište vrvi od svijeta, zvone vrtuljci, škripaju i cvile i trešte vergli i usne harmonike, a sve se to miješa i isprepliće s bukom prodavača i s bukom onih koji kupuju: kao da je luda objesio praporce po sebi, pa se prevrće naglavce, pleše i podvikuje. Mlade snaje i djevojke, šareneći se u svim mogućim bojama, idu po dvije, po tri zagrljene oko pasa i od uzbuđenja zamagljenim očima zagledaju razne stvarčice pod šatorima. U birtaševoj sjenici sjede muškarci i piju medovinu ili vino. Sve je znojno, raspojasano i zažareno od vrućine. I kroz tu vrevu gura se s noge na nogu Marija, vodi sinčića za ruku, a dijete iz sve snage s obrazima kao mijeh duva u usnu harmoniku. Kod medičareva šatora mališ, osmotrivši čislo obojadisanih igračaka kako se njiše na konopcu, povuče mater za suknju.

— Mamice, ja bih konjića, — veli dijete i poteže mater sve jače za suknju.

— Kupit ćemo konjića, — odgovara ona.

— I srce, mamo, veliko!

— I srce ćemo kupiti, zlato...

Progurali se nekako do medičareve klupe, kad tamo stoji — Kata; sitne i zle njezine očice, kad opazi sestru i dijete, sijevnu od mržnje kao žišci; bez povoda se okomi na nju:

— Za moje novce kupuješ! Za moje novce!

Debela žena nije se ustručavala pred ljudima obasuti sestru svakojakim pogrdama, uvredama i sramotnim riječima, najzad istrgne djetetu što se preplašeno privinulo uz mater sviralu iz ruke, i pokaže ljudima tu sviralu.

— I ovo je moje! I ovo!

Mariji od jarosti šikne krv u obraze.

— Daj natrag sviralu!

— Ne dam! To je moje! Na muci moga oca i matere živiš! Ajde u Zatok, tamo ti je mjesto! Čije to kopile hraniš Horvatovim kruhom? Drolja...

Marija, ne mogavši se više svladati, pograbi (kao kliještima od željeza) sestru za ruku, ona jaukne od bola i odmah ispusti sviralu. Ali brzo dođe k sebi. Strjelovitim, za njezinu tromu i debelu spodobu neobičnim pokretom strgne Mariji rubac s glave i povuče sestru tako bijesno za kose, te se one u živom slapu rasuše niz pleća. Svijet stao uokrug i gleda, kako se sestre čupaju, deru bluze, pljuju jedna drugoj u lice i rigaju psovke:

— Mrcina!

— Ti!

— Drolja!

— Ti!...

Jedva su na koncu razboriti ljudi uspjeli rastaviti te bijesne, pomahnitale mačke; sva su si lica izgreble noktima.

Dugo je još poslije toga pričao svijet iz okolnih sela s prezirom o tome, kako su se Horvatove kćeri počupale na proštenju. »Eh, da je stari Horvat živ!« govorilo se.

A Horvatovo imanje, pusto, zapušteno i neobrađeno, propadalo je sve više. Obistinile su se riječi poslovice: »Izdaleka se pozna kuća na kojoj visi parnica...«

Ali Marija nije popuštala.

STAROSELSKA VODENICA

1

Staroselska vodenica nalazi se na gornjem toku Crnave, sedamnaest kilometara od Drenovca, ako se pođe prema jugu. Starinsko, drveno zdanje na kat sa zidanim prizemljem, pokriveno šindrom, golemo i zaprašeno brašnom, doimlje se na prvi pogled kao nekakva utvrda iz davnine, koja čuva prijelaz preko vode. Njezina se dvoja kolesa okretala bez prestanka noć i dan, njezini su žrvnovi žrvnali gotovo sav kukuruz iz okolnog kraja, jer — po riječima seljaka — bolje je uvijek brašno iz vodenice, zdravije, i tečniji su žganci od njega nego iz »vatrenog mlina«; iz »vatrenog mlina«, kažu, brašno zaudara na paljevinu. Pa su zato seljaci radije vozili svoj kukuruz u staroselsku vodenicu nego u veliki, moderni Hirschlov paromlin u Hagnju.

Vlasnik te vodenice bio je neki Marko Karas. Taj se je pred par godina doselio u ovaj kraj iz Korduna i kupio vodenicu od poredovnika-zajedničara, koji su se upravo svađali oko svojih dijelova, a kupio ju je za ništav novac, takoreći, badava. Premda je bila u veoma ruševnom stanju, Karas je pravilno ocijenio njezinu vrijednost i smjesta se prihvatio posla. Izmijenio kolesa, nabavio nove žrvnove, popravio krov (koji je prokisavao kao poderan šešir) i starinska, ruševna građevina poprimi odmah pristaliji izgled. Staju i ambar poruši posve i na njihovo mjesto postavi novu staju, zgradu dvadeset metara dugu, sa sjenikom i spremištem za poljsko oruđe, a ambar digne na kamenitim stupovima, jer tlo bijaše podvodno.

Karas bijaše razborit i štedljiv čovjek, koji je umio veoma trijezno raspolagati s ono nešto gotovine, što ju je skucao kroz čitav svoj život. Poput neumorna hrčka počeo je stjecati i širiti se. Krpicu po krpicu kupovao je zapuštenu zemlju, čistio ju od šipražja i panjeva, kupio par mladih volova na kojima je odmah počeo obrađivati tu zemlju, kupio i nekoliko krmača i nerasta dobre pasmine, zatim dvije simentalske krave, i tako redom. Vidljivo je rastao tust, bogat život, o kome je Karas maštao kroz čitav svoj tegobni život. Vidljivo je rastao tust život, a dani su promicali i tekli kao voda Crnave.

I baš tada, kada je bio blizu cilja, kada je odlučio okusiti život i s druge, njemu dosad nepo-

znate strane, zadesi ga nenadana nesreća. Umre mu žena. A umre iznenada, uveče se još smijala vesela, zdrava zdravcata, dobro se navečerala, a ujutro — mrtva. To je bio težak udarac za Karasa. Umre mu žena i na brizi udovca ostavi sve kućno gospodarstvo i petero ženske djece, a najstarijoj djevojčici bilo je istom devet godina. Čovjek je očajavao. Žrvnjevi su žvrnali kukuruz, kolesa se okretala, Crnava je tekla, a kuća je propadala. Djeca su skvičala okolo kao štenad neuredna i gladna. Djeci je bila potrebna majka. Čovjek nije znao, što bi; za nekoliko sedmica kosa mu pobijeli.

On se neodlučno borio s mislima. Da li da se oženi nanovo i tako pribavi djeci izgubljenu majku? Da li da proda sve (na skitnju je bio navikao kroz čitav život) i da ode po svijetu? — Plašio se ženidbe; plašio se, da ženidbom ne navuče na sebe još veće zlo nego što je ovo što ga je zadesilo, jer nikom na čelu ne piše, kakav je. A opet mu je bilo žao ostaviti vodenicu, u kojoj je za ovih nekoliko godina pustio tako solidno i čvrsto korijenje. Brige su ga surovo i nemilosrdno razapinjale. »Da su to bar muška djeca«, mislio je očajavajući, »jer lakše bi bilo s muškarčićima! Oko muškarčića ne treba toliko pažnje i brige, odrasli bi sami među sobom! Ali žensko je drukčije; ženskinjama je potrebna — majka. Jer tko će paziti na njih dotle dok odrastu, a i onda kad odrastu, tko će ih naučiti redu, tko će ih držati u redu?...« Zaista, u teškom se položaju nalazio Karas.

Seljaci, koji su dovozili kukuruz u vodenicu, videći kako je čovjeku teško, požalili su ga.

— Nesretni mlinar! — rekli su glasno jedan drugome.

A mlinar, osjetivši u ovim grubim ljudima iskrenu čovječansku sućut prema sebi i svojoj nesreći, pitao ih je za savjet:

— Dobri ljudi, što bih učinio?

— Ženite se.

— I sam tako mislim, ali se bojim.

— Samo se vi ženite, — govorili su ljudi, — djeca će vam drukčije propasti, a sudbini se i onako izbjeći ne može. Ako vam je suđeno da vraga u kuću dovedete, suđeno je. Ako pak nije, vrijedit će vam dobra žena više od čitavog imanja. Samo se vi ženite, dok ne bude kasno.

I Karas se, dakle, odluči ženiti.

2

Svake bi se nedjelje glatko obrijao, s najvećom pomnjom zašiljio prosijede brkove, obukao blagdanje odijelo od crnog somota, uzeo kicošku palicu od trske u ruke i otišao obilaziti selima. Ali naći sebi ženu a djeci majku bilo je teže, nego što je u prvi čas mogao i pomisliti. Prošao sva okolna sela, gotovo čitav kotar, propitkivao se među ljudima, snubio, ali uspjeha nije bilo. »Mnogo djece, mnogo brige — mučan život«, rekle bi ukratko iskusnije žene, udovice, koje su dobro

znale, kako je teško doći u tuđu kuću tuđoj djeci za majku. A one pak, koje su pristajale na prvu riječ, nisu se svidjele samom mlinaru. To su bile lakoumne, raspojasane žene, sklone užitcima i svakovrsnim sitnim i krupnim prestupima, kojima je udaja za bogata i već pomalo ostarjela mlinara od prvog časa izgledala zamamljiva. »Takva bi mene«, mislio je mlinar, »u grob spremila prije vremena. Jer zbog čega sam ja njoj potreban? Da se najede i napije do sita, da se lijepo i čisto obuče, pa da čitav dan sjedi u hladu i očijuka s momcima. Ne! Takova žena meni zaista ne treba...«

Obilazeći tako selima dođe i u Drenovac i svrati (unaprijed u sve dobro upućen) ravno u Marijin dvor. Ne okolišajući mnogo reče:

— Čuo sam, da s mužem ne živiš, sa sestrom se parničiš, mučiš se, a ja sam udovac, pošten čovjek, a ti si raspuštenica...

Tako reče, izvadi kamiš iz zuba, pljucne u stranu i čvrsto se zagleda u Mariju. A Marija podbočila šake o kukove.

— Da se udam? — upita i iskre joj sijevnuše iz očiju. — Da se udam po drugiput, da po drugiput navučem nemir na svoju glavu? — Izgled u nje posta prkosan i podrugljiv. — Čast vama, ali ja svoje slobode i svoga mira ne dam ni za što na ovom svijetu. Da se izjedam i žalostim s tuđom djecom, da se mučim, a zbog čega? Ne, takova sila još nije došla. Imam ja i svoje dijete...

I privine još čvršće k sebi žarkim pokretom mališana, koji se pred stranim čovjekom sakrio

iza materine suknje, i bez pravog razloga udario u plač. Žena se nježno nadvije nada nj.

— Ne plači, zlato moje malo, neće tebe majčica ostaviti...

Mlinar posjedi još neko vrijeme. Nije više nagovarao Mariju, govorili su o nekim sasvim neodređenim i običnim stvarima. Za sve vrijeme razgovora čovjek je krišom bacao poglede oko sebe — soba bijaše čista i uredna, svaka je stvar stajala na svome mjestu, a i žena je izgledala pristala, snažna i na oko zdrava. To ga opažanje i razvedri i ražalosti u isto vrijeme. Najposlije istrese lulu, udarajući njom o rub stola, dohvati štap i pođe.

— Zbogom, — reče već na pragu.

— Zbogom. I ništa ne zamjerite. Vidite i sami, da je meni ovako i mirnije i bolje. Ako se mučim, znam za koga se mučim.

Mlinar skupi obrve.

— A kako je s parnicom?...

S parnicom? Obuzimaše ju sve veći žar, dok je žurno i zadihano pripovijedala o parnici: kako je Blaž već dvaput izgubio, kako će izgubiti konačno, kako ona ima pravo — to joj svi ljudi kažu! — kako se sestrica nedolično ponijela... Mlinar ju je mirno slušao i pažljivo proučavao pogledavajući je krišom sa strane. Zatim iznenada pruži ruku, oprosti se i pođe; odlazeći još dobaci:

— Pa razmisli o onom što sam ti predložio, a ja ću svratiti još kojiput.

I ode.

Što ona ima razmisliti? Ona nema ni o čemu baš ništa razmišljati! Tvrdoglava li i glupa čovjeka, bože moj! Razmisliti? Ajde k vragu, dosta je bilo razmišljanja!...

Hitro zavrne skute i obježi preko dvorišta u staju kravama metnuti strnokosa u jasle. Iz staje se začas čuo njezin dubok, gotovo muškarački glas kako pjeva; pjevala je od srca.

3

Ni sedmicu dana poslije toga, kako je Karas bio u Drenovcu, pukla je presuda za Horvatovu ostavinu. Mariji bi uručena obavijest. Donio ju osobno sam starješina nekako neobično uvučene glave među ramena i lica rastegnuta u sažalni smiješak, reklo bi se: nije on kriv za zle glase koje nosi. Stao pri dnu vrata i stajao bez pokreta tako dugo, doklegod je Marija čitala. A ona je čitala polagano sričući riječ po riječ:

U IME NJEGOVA VELIČANSTVA!

Marija Tremac, rođ. Horvat dužna je priznati neograničeno i isključivo pravo vlasništva Bare Horvat kbr. 17 iz Drenovca grunt. ul. br. 97, a kat. čest. br. 46, 48, 7, 9 i 16 u površini od 14 kat. jutara 740 hvati, te slijedom toga ustupiti te nekretnine zajedno s kućom i svim kući pripadajućim gospodarskim zgradama koje se na tome zemljištu nalaze pravom nasljedniku Tomić Kati rođ. Horvat kbr. 14 iz Drenovca, općina Haganj, na nesmetano i trajno uživanje i namaknuti joj ovom parnicom prouzročenih parničkih troškova od din 2485 (dvije hiljade četiri stotine osamdeset i pet) u roku od četrnaest dana pod prijetnjom izvršenja i isprazniti kako kuću tako i gospodarske zgrade.

Obrazloženje

Dokazano je, da je tužitelj grunt. vlasnik prijepornih nekretnina grunt. izvatkom pod A (modus aquirendi). Pravni naslov sačinjava urudžbena isprava od 14. novembra pod B. Tužena tvrdi, da se ona u času smrti pok. Bare Horvat nalazila u kući i u posjedu prijepornih nekretnina, a osim toga tvrdi, da je ona nužna nasljednica kao dijete iz pok. Bare Horvat pa da joj pripada po § 165 O. G. Z-a nužni dio.

Ovaj sud pronašao je Mariju Tremac nedostojnom dijela ostavine pok. Bare Horvat iz ovih razloga:

1.) Što je gorespomenuta za čitavo vrijeme svoga braka provodila bludni život unatoč opomeni i savjetu sa strane pok. svoje matere (§ 768 tač. 4) i nadalje što je također provodila rasipnički život (§ 773).

2.) Što se pred mnogim svjedocima a za života svoje matere izazivački i porugljivo izražavala o vjeri svojih otaca, nijekala sve uvriježene običaje, hulila na Boga i tako svoju okolinu podvrgavala sablažnjivim protuvjerskim ispadima (§ 768 tač. 1).

3.) .... i t. d.

List papira tresao se u Marijinim rukama kao na vjetru, a slova su gmizala po tom papiru poput užarenih crvi: »... u roku od četrnaest dana ima gorespomenuta podmiriti parničkih troškova u iznosu od din 2485 (dvije hiljade četiri stotine osamdeset i pet) i pod prijetnjom izvršenja isprazniti kako kuću tako i gospodarske zgrade...« Isprazniti kuću? Nešto presiječe Mariju u prsima. Isprazniti kuću?

Starješina metne šešir na glavu i samo promumlja:

— Eh, da!...

— A vi? — Marija s naporom uspravi blijedo, beskrvno lice, koje se kupalo u znoju. — A vi? Šta čekate? Odlazite!

Starješina se povuče bez riječi.

A ona teško zarida i, kao presječena u pasu, sruši se svom težinom na krevet.

Napolju je bio topli travanjski dan. Mirisalo je na raskošno proljeće. Vrapci su neobuzdano cvrkutali u gustoj krošnji voćke pod prozorom. Jablan, visok i svijetlozelen (kao nož zasađen drškom u zemlju) prebacio oštru sjenu preko ceste, a žuti traci sunca, prodrijevši kroz šupljikave zavjese na prozorima, potitravaju na podu sobe, na jednom dijelu postelje i na nemirnim, od plača uzbibanim Marijinim plećima.

4

I što je na koncu konca preostalo Mariji?... Nije dočekala četrnaest dana sudom predviđenih; sama se od svoje volje maknula iz kuće prije roka. Borila se dugo u sebi. Dolazilo je i do takvih časova, kada je bila na čisto s tim, da za nju ne preostaje ništa drugo, nego stisnuti dijete u naručju i sunovratiti se u Crnavu; a prije toga potpaliti sve ovo, da se u prah i pepeo pretvori, da se zatre trag Horvatovu dobru. Ali se ipak iz kukavičluka (a možda i iz nekog drugog razloga) ustegla. Bijaše nalik na zvjerku, koju su vješti i uporni goniči dugo zaokruživali i najposlije zaokružili tako, da joj je preostao samo uzak, sumnjiv prolaz za nuždu, kojim je moguće spasiti život.

I taj uski zvjerinji prolaz za nuždu ukaza se Mariji u neizbježivom putu za staroselsku vodenicu; nije bilo od potrebe, da se udovac-vodeničar navraća još kojiput u Drenovac.

— Znao sam, — rekao je taj vodeničar rastegnuvši lice u samodopadan smiješak, — da ćeš najposlije ipak doći.

— Došla sam, jer sam morala. Nemoj iz toga izvoditi nikakvih pogrešnih zaključaka.

— Kakav bih pogrešan zaključak mogao izvesti? Budući da si sama došla znači, da si tako odlučila, jer je tako najbolje po tebe. A meni je to sasvim dosta. Sjedni dakle, da se dogovorimo o svemu.

— Meni je svejedno, — reče Marija tvrdim glasom. — S dogovorom ili bez dogovora prisiljena sam na sve.

Mlinar se nije osvrnuo na pun jada i nesuspregnute mržnje odgovor Marijin. On mirnim pokretom napuni lulu i reče:

— Ja sam već u godinama, a i ti si prošla prvu mladost, mi dakle možemo porazgovorati sasvim otvoreno i trijezno, bez sramežljivosti, o našim stvarima. Evo, što ja tražim od tebe. Tražim, da mi vodiš i paziš na kućanstvo, da se brineš za djecu, premda se ne zavaravam nadom da im možeš nadomjestiti rođenu mater, ali uredan i podnošljiv život, doklegod ne odrastu, osigurati im moraš. Eto, to ja tražim. I još tražim, da mi budeš poštena i prava — žena. Zašto si namrštila čelo? Razumijem. Ljubavi nema više. Ljubav je ishlapila

kao dobro, staro vino ostavljeno u nedopijenoj čaši. Šta ćemo! Držim, da smo ipak u stanju urediti pošten i snošljiv život, zar ne? Oganj se više razbuktati ne može, to znam, ali iskricu u pepelu očuvati možemo još dugo.

U tom službenom, suhoparnom objašnjenju malo je kao tužno pri koncu zazvučao mlinarov glas. Pošutjevši časak, upita:

— To je sve. Kakvi su sada tvoji zahtjevi?

— Zahtjevi? — reče žena osmjehnuvši se gorko. — Krov nad glavom i kora kruha meni i mome djetetu?

— I ništa više?

— Ništa više. — Marija brizne u težak, grčevit plač.

Mlinar zakima glavom.

— Malo tražiš! Zaista malo! — Izvuče kamiš iz zuba i pljune. — A ja bih ti mogao više dati.

Marija je, ne susprežući se, ridala iza glasa i otirala, poput rasplakana djeteta, dlanovima mokre oči. Ali se naglo stiša; pogled joj dođe iznenada strašan, zao.

5

Prema tome sve je bilo uređeno. Vjenčati se ipak s Karasom nije mogla, jer mladi Tremac ne dade pristanak za rastavu, premda nikakvog pravog razloga nije imao za to. Dobro je znao, da se Marija više k njemu vratiti neće, a i sam je živio s Vrlčevom udovicom i dijete već imao

s njom, ali rastave ipak ne dade. Valjda se tako ponio iz pakosti; a možda i iz kakvog drugog nepoznatog razloga.

Ali Mariji je to bilo svejedno. Svejedno joj je uostalom bilo sve. Priležnica, ili zakonita žena? Vrlo važno.

A težak je bio taj život kojim je ona počela živjeti u staroselskoj vodenici. Velika je bila kuća, veliko gospodarstvo, sedmero duša u kući — povazdan brigâ i posla, tako da uveče kosti bole od tog posla. A mlinar nikada nije bio dobre volje, nikad se taj čovjek nije nasmiješio, niti rekao vedru, veselu riječ; on je, vječno natmuren i zamišljen, imao samo smisla za svoje poslove, za svoje probitke. Marija je trpjela. Odmah upočetku došla je u sukob s tim sebičnim, mrzovoljnim čovjekom, koji joj je predbacio svaki suvišan kućni izdatak (suvišan po njegovom mišljenju), ali istovremeno nije odustajao od zahtjeva, da sve bude u najboljem redu i izobilju. Bio je od one vrste škrtaca, koji traže sve, a skloni su za to dati malo ili gotovo ništa.

— Jučer smo žderali mesa i danas ga opet žderemo, — mumljao bi žučljivo za vrijeme ručka između zalogaja, premda je bilo vidljivo, da te zalogaje s tekom guta. — Kamo to vodi? U rasipnički život.

— Zar da gladujemo? Ako baš hoćeš, možemo i to.

— Ne radi se o gladovanju, i sama znaš da se o tome ne radi. Ali rasipanja, doklegod sam ja

gospodar u ovoj kući, ne trpim. Ovo nije Horvatova ostavina. Ovaj je imetak, draga moja, na poštenom znoju i na krvavim žuljevima zarađen, jesi li razumjela?

— Jesam, razumjela sam, — odgovori Marija s gorčinom i zašuti.

— Uvrijedila se? Dakako! Ne znam zbog čega sam i mogao očekaviti, da ćeš razumjeti razložene i poštene riječi.

— Poštene riječi ne pristaju svakome.

— Šuti!

— Kako da ne! Na govor se porez ne plaća.

— Šuti, ili...

— Vrijeđati možeš, — i Mariji od srdžbe sijevnuše varnice u očima, — ali prijetiti nemoj!

Mlinar se rukama odupre o stol s nakanom da ustane; trzajem mu zaigraše jagodice na licu. Ali Marija osta mirna, izdržavši do kraja dubok i zakrvavljen njegov pogled. Tada mlinar spusti ruke i, ne pogledavši više ženu, nastavi žvakati metodički i jednolično komad mesa jakim kao u životinje čeljustima.

Eto, kakav je to bio život! Ali Marija je trpjela, jer je morala trpjeti. Kuda će? Kamo?... Bilo kako bilo, staroselska vodenica ipak joj daje krov nad glavom, njoj i njezinom djetetu, daje joj komad kruha potrebna za život. Zapravo se ona i ne smije tužiti ni na što, jer zna, napusti li staroselsku vodenicu, od zla će slijediti samo još gore. Ovaj put (žalosno je to) ni prolaza za posljednji uzmak nije bilo.

A što radi sestrica? Kakvim životom ona živi?

U svojoj muci i jadu Mariji je često na um dolazila misao o sestrici; o njezinoj debeloj, lijenoj sestrici, koja ju je tako neljudski surovo gurnula u propast.

Seljaci, koji su dovozili vreće u vodenicu, bez pitanja su pripovijedali koješta; pripovjedali su, kako se Kata Tomićeva na sva usta hvali, da joj do boga nema ravne, bogata je i svoja. Duga, veli, ima na kući, ali to nije spomena vrijedno! Taj dug je Marija učinila, ali neka vrag nosi i Mariju, ona joj oprašta! Da je bila k čemu (nikad joj zla poželjela nije!), da je nju, pokojnu mater i oca i druge pametne ljude slušala, da je živjela onako kako bog zapovijeda, ne bi nikad dospjela u staroselsku vodenicu — ne bi pala na to, da bude priležnicu starcu!... Tako i tome nalik, vele ljudi, govori njezina sestrica.

Sluša Marija seljake, blijedi u licu, stišče i do krvi grize tanke, drhtave usnice, ali ipak je u nje toliko snage, te se može svladati. »Dobro, dobro«, veli, »neka ona govori što hoće...« Kao da je time htjela reći: neka samo govori sestrica, neće zadugo; kao da je imala neku zlu, skrivenu nakanu prema njoj.

U noći, dok na prostranom tavanu vodenice glođu miševi jelove sanduke, štakori skviče. Marija bdi nalakćena u krevetu i bulji u prazninu mraka gustog, neproničnog i zbog toga prijetećeg. Karas hrče u dubokom snu. Kad koje dijete promeškolji se na ležaju i zavikne ili zaplače sanjajući. Marijine oči gore grozničavim sjajem, misli u njezinu glavu nadolaze sve nove i nove, isprepliću se, iščezavaju, pa opet nadolaze, ali ona izlaza iz zamršenog klupka ne može naći. Ne može ga naći, jer ga zaista i nema.

U zoru se pijetao javlja bodrim, punim životne radosti kukurijekom, a ona ustaje teške glave i tromih, izmučenih udova, kao da je na njima čitavu noć vukla negve. Dokle će izdržati? I da li će uopće moći izdržati?

Mlinar se guši u kašlju.

— Već je zora, a peć još nije naložena, — zanovijeta čangrizavo čim je ustao, i trlja krmeljive oči. — Slušaj kako svinje rokću, kotac će razvaliti! Krave nisi pomuzla! Djeca su gladna, ja sam gladan, gdje je ručak? E, tako uistinu dalje ne može. Ne može! Ovo gospodarstvo nije Horvatova ostavina, ovaj imetak nije nikom za uživanje nego mojoj djeci i meni za potrebu. Jesi li razumjela?... Ako si možda drukčije mislila, onda mi je dužnost da ti kažem, kako se varaš...

— Da stotinu ruku i stotinu nogu imam ne bih dospjela odmah na sve, — susprežući se mirno odgovori Marija.

— Dosta su i dvije. Ali dvije, draga moja, koje hoće raditi.

— Imaš pravo. Sutra će biti bolje...

Eto, kakav je bio Marijin život! Iz dana u dan nastavljalo se tako. Ali ona je trpjela, jer je morala trpjeti.

6

Onoga proljeća padale su mnoge i obilne kiše. Crnava je nabujala i razlila se preko korita, prijeteći da njezine divlje i razularene vode odvale komad zidanog temelja na kojemu je počivala vodenica. Zatvorena kolesa škripala su sablasno u svojim glavama po čitavu noć. Sav je mlin drhtao. Bile su to strašne noći u kišovito, zlo proljeće. Karas nije za vrijeme tih kiša takoreći ni oka sklopio. Lutao naokolo poput utvare zamotan u dugi kaput od darovca i zagledao, osvjetljujući put škiljavim svijetlom lampaša, sad blagu u staji, sad oko temelja vodenice, i pritom zabrinuto mahao glavom motreći kako voda stalno nadolazi. Zatim je obilazio po kući od tavana do posljednje izbe i usput opipavao i pomicao svaki predmet: stoji li još na svom mjestu. A kiša je neprestano lijevala iz zamućena, sasvim do zemlje spuštena neba.

Neko veče svlada ga san, dok je sjedio u zapećku. Pušio, zvačući kamiš među zubima, pljuckao i mislio nešto — najedanput je zaspao: glava mu samo klonula na koljena, lula ispala iz zubi, poklopac na njoj od udara o pod odskočio i užareni duvan prosuo se preko nekakvih krpa što su bile odbačene u zapećku. Krpe su počele tinjati. Soba se naglo punila dimom.

Ušla Marija u sobu preko glave umotana u rubac, promočena i zlovoljna. Zbaci rubac s glave, a u kući — dim. Zapeče je za oči i prisili je da se nakašlja. Dim? — Poleti u zapećak, a tamo u

gustoj, bljedičastoj struji spava Karas; spustio glavu na koljena i spava. Užarene krpe crvene se i puše pod njegovim nogama.

Marija ga prodrma za ramena.

— Karas! Čuješ li, Karas! — vikne iz sve snage ne prestajući drmati ga za ramena.

Mlinar nešto ljutito progunđa budeći se, digne glavu, zatim (u brzini precijenivši opasnost) skoči s lakoćom, koja je bila iznenađujuća za njegove godine i, gušeći se u kašlju i psovkama, poče srdito gaziti po tinjajućim krpama.

Marija otvori širom prozore smijući se.

— Voda ti ruši kuću, a ti si naumio u vatri da zaglaviš.

Karas uze s novom žestinom psovati kroz kašalj.

— Badava se žestiš, — dražila ga je Marija dalje, jedva dolazeći do riječi od neobuzdana smijeha, koji ju je sve više hvatao. — Istina je to što velim: voda ti ruši kuću, a ti si odlučio u vatri zaglaviti.

U posljednje vrijeme ona se je uopće mnogo smijala. Ali to nije bio iskreni smijeh — izraz vedrog raspoloženja ili životne radosti — nego se doimao neprirodno i lažno: kao da se smije samo zato, da smijehom prekrije pravo svoje raspoloženje.

— Baš si budala! — nastavljaše žena stišavajući se. — Da li je tebi uistinu sila da se toliko razapinješ, da se naprežeš preko svojih snaga? Gomilaš blago, a voda odnosi.

Karas je još uvijek toptao nogama po krpama, koje su već odavna bile ugašene.

— Što hoćeš od mene? Dražiš me? — uspravi se i omjeri je prijetećim pogledom iskosa.

— Zašto da te dražim? Govorim onako kako mislim i kako jest. Ubijaš se, velim, i malo prije si gotovo zaglavio, a zbog kakve koristi? Zbog nikakve.

— Jezik za zube!

— Što? — Mariji se u snažnom talasu uspne krv u obraze.

— Velim, jezik za zube!

— Svojoj materi veži jezik, — Marija nije mogla suspregnuti srdžbu, — a meni ne!

Mlinar progunđa nešto nerazumljivo u bradu, uvidjevši, da je predaleko otišao: umor i ljutnja su ga zanijeli.

Prođe neko vrijeme. Marija je šuteći stala pored prozora i zagledala se tupo u kišoviti sumračni vidik, koji se je naglo i neprimjetno zgušnjavao. Malo kasnije navru djeca u sobu (poput jata brbljavih vrabaca), mokra i do očiju uprljana blatom, gradeći dosad igračke-mlinove na nabujalim, bučnim jarcima.

Vodeničar se posve smirio. Sada već gotovo sa zadovoljstvom mjerka ispod oka zajapurenu i zdravu djecu, koja su u tren oka svojom vikom ispunila čitavu kuću. Pogladi brkove, nabije iznova lulu duvanom iz duvankese, stavi u nju žeravicu iz peći i potegne, a plavičast, bijel dim (kako ga je brzo ispuštao iz usta) zavije mu lice poput

oblaka; u luli je grgoljalo i pištalo kao u prsima nadušljiva čovjeka.

— Ovo je danas moj posljednji dan, — obrati se neočekivano Mariji, pošto je izvadio lulu iz usta i hraknuo, — što sam, kako ti kažeš, budala. Uistinu neću više biti sam sebi neprijatelj. Prenaglio sam se. Imaš ti pravo, došao sam na to poslije razmišljanja. Zar je meni zaista potreba, da se mučim ovako sâm kao vrag? I u mlinu, i u polju, i u staji? Ne, imaš ti pravo: nije potreba!

— Gle, gle! — reći će Marija rugajući se. — Da nisi možda naumio uzeti slugu? Ajde, daj! Zažmiri na jedno oko, odriješi kesu, a slugan će raditi.

— I uzet ću ga.

— A tko će, smijem li upitati, platiti?

Mlinar se isprsi, kao da je naumio izvršiti neko veoma smiono djelo, i reče oporim glasom u kojem se očitovala nepritajena ljutnja, koja je tako svojstvena škrtcima kad ih dirnu u živac posumnjavši u njihovu širokogrudnost:

— Tko? Svakako ja!

— A ja sam pomislila, možda ja?

— Ne rugaj se! Kad kažem, onda ću ga uzeti. Svršeno je! Uzet će ga sutra, prekosutra, to jest kad mi prilika posluži.

— Razumijem. Te prilike nikad neće biti.

Ali mlinar, kao da je prečuo Marijino zabadanje, nastavi mekanim, gotovo dobroćudnim glasom:

— I sama si uvidjela, a to si i rekla, da ne mogu sam na sve dospjeti. Ubit će me posao, ako ovako nastavim. A tih skitnica pun je svijet, sami se nude. Nije danas teško za slugu.

— Dobrog slugu treba dobro platiti.

— Dabome da ću ga platiti. A ja uostalom i ne trebam najboljeg.

— No dobro, vidjet ćemo već...

Djeca, pošto su malo odgrijala promočene i ledene udove, udare u još neobuzdaniju vrisku; Marijina nevješto hinjena srdžba nije bila dovoljna da stiša ovaj brbljavi čopor. Najstariju djevojčicu pljesne otvorenim dlanom po zadnjici, ali ona je još većma vrisnula u smijehu, drugu potegnu za uho, no posljedica je bilo samo to, te je čopor kao po komandi u jedan glas počeo vikati: »Daj, mama, jesti! Daj, mama, kruha s pekmezom!...« I ljuteći se i smijući se ona odreže šest jednakih kriški raženog kruha, namaže te kriške pekmezom i razdijeli ih rukama s raširenim prstima, koje su se pružale kao čaporci. Istom tada zavlada mir. Iz mračnih kuteva čulo se užurbano žvakanje i mljackanje.

Smračilo se. Na zapadnoj strani pokazalo se sivo, vodenasto nebo i između letećih santi oblaka izviri nekoliko ranih zvijezda, blijedih i jedva vidljivih. Crnava je muklo oticala rušeći se niz mlinsku branu. U daljini su se žarila okna sela, a s lijeva, gdje se nazirala tanka pruga šume, dunuo topal vjetar noseći vlažne proljetne mirise mladog jasenovog lišća, vodenbilja i pupova.

7

Neke večeri žena je u žurbi zalupila stajskim vratima i, trčeći preko dvorišta (bijaše već kasno i u kući je gorjelo svijetlo), usput zasunula vrata na kokošinjcu, pokupila zaboravljenu sjekiru na drvocjepu, za sve vrijeme balansirajući spretno muzlicom punom svježeg još zapjenušenog mlijeka u ruci spuštenoj niz bedro. Kraj bunara odloži na zemlju muzlicu i sjekiru. I perući ruke u kopanji i brišući ih kasnije u pregaču učini joj se, kao da je neka sjena promaknula mimo osvijetljene prozore i iščeznula zatim u mraku duboko nadsvođenog trijema. »Tko bi to mogao biti?« pomisli u sebi, ali naskoro sasvim zaboravi na tu misao, nalijevajući u komori mlijeko u ćupove. Posvršava poslije toga još neke poslove i najzad uđe u sobu.

Nije se prevarila, kad joj se učinilo da je netko promaknuo mimo prozore. Nasred sobe stajao je neki strani čovjek, obučen u dronjke, visok, mršav kao kolac, svinutih, izbočenih pleća. Marija ravnodušno prođe pored njega (bijaše joj leđima okrenut), kao da prolazi pored neke mrtve stvari, koja nije u stanju probuditi u nje znatiželju.

Mlinar, očigledno zabavljajući se, nastavljaše razgovor sa strancem.

— Ti se dakle skitaš? Ne radiš? — pitao je uzdižući poput čekinje guste obrve, kao da suspreže smijeh.

— Nemam gdje.

Glas je u njega bio otsječen, ali nekako slab zvukom, čudno prigušen — ovakvim glasom govore ljudi, koji su teško izgladnjeli. Marija se lecne. Kao da je već negdje čula taj glas? Ona se sporo okrene i zagleda se ispitivački u čovjeka, ali svijetlo lampe nije dopiralo do njegova lica, tek nazre u tami da je strašno oronuo, pod očima mu jame, a u njima sjedi mrak, oči dvije groznićave špekule, niz čelo se prilijepila crna, rijetka kosa, a usta su tanka, čvrsto stisnuta (kao vodoravan, crn zarez nožem).

— Nemaš gdje? — Mlinar ga je ispitivao dalje, lagano potežući dim iz lule. — Nemaš gdje?

— Nemam.

— A kad bih ja rekao: kod mene! Da li bi radio?

— Zašto ne bi?

— »Zašto ne bi?« Kako to nevoljko, neradosno pristaješ? Reci: radio bih, gazda, rado!

— Rado! — reče kao da se jeka odazvala.

Uveseljeni mlinar okrene se Mariji.

— Evo, ženo, već sam našao slugu. Jedva sam odlučio i već je tu. Kako ti se čini? Dobar momak, zar ne, ali je malo kao pregladnio, jedva govori, he-he!... morat ćemo ga uhraniti...

Zagrcnuo se od smijeha i pljunuo u stranu. Ali stranac se, gluh i bešćutan, na te riječi ni ne pokrene s mjesta.

— Ne rugaj se, Karas! — reče Marija prijekorno.

— Ma, eto, kad je posve izgladnio!

— Bijesan si i sit, a tko zna... tko zna...

— Šta?

— Tko zna, što će još i s tobom biti prije smrti?

I, iskoristivši mučnu stanku koja je nastala, obrati se strancu promijenjenim glasom:

— Ajde sjednite za stol, večerati idemo, a onda ćemo razgovarati. Je li tako? Sit čovjek je veseliji.

Malo kasnije upita:

— Da li se razumijete štogod u gospodarstvo?

— Pa, razumijem.

— Eto ti ga na, — ponovo zaigra mlinaru brk od smijeha, — opet »pa razumijem!« Probudi se, brajko, živahni, sjedaj za stol, jedi! — I on ga gotovo silom, gurajući ga pred sobom, posadi za stol.

Marija podigne oči. Ali... ne! ne! ne! Zar je to moguće? Bože moj, nije moguće! Ali... Ona strašno poblijedi u licu, pocrveni, pa opet poblijedi. Jest, to je on! Šimun!... Nasta mukla ubitačna tišina. To je Šimun! Šimun Grozdanović! Ostario omršavio, pognuo se, ali ipak je — on! Mariji u čemernom grču zaigraju krajevi usana, dok je sjećanje na prošlost, kao težak, zagušljiv val, zapljusnuo njezino srce. Gleda sumanuto u ove bijedne ostatke nekadašnjeg Šimuna, kojega se pogled pred njezinim skriva u stranu mrtav, ugašen; sjeo na klupu, položio ruke na koljena i sjedi. Ura na stijeni odbija jednoličnim škriputavim otkucajima u mrtvoj tišini.

Mlinar se grubo nakašlja, baci šešir na klupu pored sebe, strese lulu i upita očigledno veoma zbunjen:

— A vi se, vidim, poznajete?

— Ne... to jest da, da! Poznajemo se, — reče Marija odupirući se rukom o stol i, kao pred slapom zaslijepljujuće svijetlosti, spusti kapke na očima.

Zabuna potraja samo časak. Tada poče govoriti Karasu o Šimunu, a govorila je neobično mirno i sabrano, vješto skrivajući uzbuđenje koje je kipjelo u njezinoj nutrini: on je, vele, iz njezina sela, prvi su susjedi bili; otac mu je upropastio sve dobro, zapio, zakartao, i sada se eto čovjek potuca po svijetu; a čovjek je pošten, vrijedan, prvi je radnik bio u selu, neka ga, veli, samo uzme — služit će mu bolje nego bilo tko drugi...

Tako ona govori i kradom pogledava Šimuna ispod oka: vrijeđa li ga taj njezin govor, ili ne! A mlinar samo kima glavom. Ništa on nije znao. Nije bio iz onog kraja, do njega nisu doprli glasovi, što su se nekad širili o Horvatovoj kćeri i Grozdanoviću. Porazmisli časak o Marijinim riječima, zatim izađe iz sobe.

Marija se primakne Šimunu, uhvati ga za ruku, a u njezinom je pitanju bilo istrovremeno i tuge i nježnosti:

— Šimune, kako živiš?

— Evo tako, živim, — odgovori on suho.

Šutnja.

Svaka daljnja riječ (postane ženi jasno) bila bi suvišna, vrijeđajuća. Osluškivalo je oboje svojim mislima, kao što se osluškuje zvuk, koji iščezava u daljini.

Kasnije se vrati mlinar, noseći u ruci zemljani krčag pun vina...

— — — — — — — — — —

One noći Marija dugo nije mogla usnuti. Prevrtala se na ležaju, koje je njezino tijelo palilo vrelinom, a u svijesti joj se iskidano i nesuvislo odvijala čitava njezina prošlost, sve joj se tako jasnim i bolnim prikaže.

Kiša je počela nanovo padati udarajući (nošena vjetrom) o prozorska okna, šumeći po krovu. Muklo je tekla Crnava zaglušujući svojom bukom sve glasove i noćne šumove, potresajući čitavom vodenicom kao igračkom.

KAMO I HILJADE DRUGIH

1

Krave su mirno preživale ležeći na suhoj stelji; site im se bočine lagano nadimale. Riđa belgijanska kobila i ždrijebac iste pasmine (samo crn, s bijelom zvijezdom na čelu) mljeli su postojano i jednolično zubalima sijeno. U staji je vonjalo na svježe đubre, mokraću i jetko-sladunjavi konjski miris.

Uđe Marija s kravljačom u ruci, podviknuvši gurne kravu vrškom opanka i krava se lijeno digne, pokleknuvši najprije na prve noge. Marija naviklim pokretom zapljusne vimena mlačnom vodom, otare ih krpom i počne musti: šišteći i šoboneći po limenom dnu vjedrice poteče mlijeko u tankim mlazovima iz opranih, blijedoružičastih, nabreklih sisa. Krava je pospano i lijeno preživala

dalje. Mlijeko se pjenušalo u kravljači. I Marija zapjeva (sama sebi za užitak) u pola glasa:

Prodaj, Kato, vinograd i grožđe;
podaj pare advokatu da mi skine gvožđe;
jer zbog tebe, mila Kato,
dopadoh tamnice...

Uđe Šimun, gurajući pred sobom golem naramak sijena.

— Pjevaš? — upita on.

— A da šta ću! — Kao u zabuni probućka prstom po mlijeku, a okrugle joj se i krupne oči širom rastvore i načas postanu svijetlije, veselije. — Pjevala ili plakala, svejedno je!

— Dakako, iz rođene se kože ne može.

— Ne može, Šimune, ne može...

Ali on više nije čuo što je kazala. Popevši se na prste prebaci naramak sijena u jasle, pljesne bučno otvorenim dlanom po tustim konjskim sapima, dohvati česalo i poče česati, a sjajna konjska dlaka zadimi se u tren oka od oblaka guste i ljute prašine, koja je grizla za oči.

Marija, pomuzavši kravu, u dvoumici odloži kravljaču s mlijekom u kut i primakne se Šimunu, brišući od mlijeka sluzave ruke o pregaču. Mučilo ju je strano i hladno držanje Šimunovo. Evo, već četvrti dan boravi u staroselskoj vodenici, a nikad ne prijeđe preko njegovih usnica nijedna suvišna riječ; nikad se ne spomene onih nekadašnjih dana; ljubavi i nježnosti se ne spomene; stare, suhe kruške pored jaruge i ljetnih zvijezdanih noći. Da li je taj čovjek uistinu Šimun? Jest, on je! Izgledom

isti kao nekad, samo mnogo stariji, oronuliji, pognutiji. Ali drukčije — nije to on! Više kao da se i ne sjeća Marije. Šutljiv je, zamišljen, uvučen u sama sebe, zagonetan. Gdje je živio u ono vrijeme, kada je ona proživljavala čitav jedan mučan i neveseo život? Poslije turobnog rastanka u onoj njezinoj svadbenoj noći nikad ga više nije srela, nikad nijedne riječi nije o njemu čula. A ipak je to on, Šimun! On, ali drukčiji! Oči su mu mirne i hladne, skrivaju u sebi nešto nepoznato, i to nepoznato što je u njima, čini ga zagonetnim. A šta je to? Što je to?...

Marija se nakašlja s namjerom da skrene na sebe pažnju.

Ali Šimun je, ne dižući očiju i ne osvrćući se, posve zaduben u posao, kratkim i čvrstim zamasima česao ždrijepca, koji se odjednom uznemirio, zastrigao ušesima, zatoptao prednjim nogama i srdito njisnuo visoko ukočivši glavu.

— Čuvaj ga se! — reče Marija kroz njisak. — Ne češi ga ispod trbuha, ugrist će te.

— Neka, — reče Šimun tvrdoglavo, — naučit ću ja njega već...

Ali bilo je kasno. Tamnomršavo njegovo lice odjednom pocrveni i širok trag konjskih zubi razjapi se na bjelini kože (između razderotina košulje) na mišičnom tkivu lijeve ruke: crna, gusta krv smjesta obojadiše tkaninu, koja ju je žedno upijala. Kunući i škripajući zubima izvuče se jedva nekako između konja, što su počeli udarati kopitima o drvenu pregradu, te se je drvo

lomilo u trijeske, i stiskaše grčevito prstima ranu s namjerom da zaustavi krv.

Prestrašena Marija vikne:

— Rekla sam ja...

Ali shvativši, da je svako predbacivanje neumjesno, u brzini odere prugu platna od pregače, savije ju u pojas, u pojas naslaže svježe konjske balege i čvrsto zaveže pojas oko Šimunove ruke. Šimun je zakolutao očima od bola. A žena zadrži jedan čas njegovu ruku u svojoj (na jastučcima njezinih prstiju ostanu crvenkaste, tople kaplje krvi).

— Boli te? — upita i oči joj se ovlažiše od saučešća ili od nekog drugog osjećaja.

I nastavi ganutim glasom.

— Šimune, zašto si takav?

A Šimun šuti.

— Zašto? — istisne ponovo s mukom.

Glava joj klone na muškarčeva prsa; i poče plakati. Bio je to težak, potresan plač žene, koja se neočekivano sjetila svih svojih patnji, života punog nesreća i razočaranja, otpora bez uspjeha, jalovog prkosa i sloma; svoje jezovite osamljenosti među tolikim ljudima i onih nekoliko lijepih i sretnih časova, što ih je proživjela s njim sanjareći o životu, sjeti se... Ali to i nije bio život, nego nešto nalik na san: bijaše odviše kratko, odviše lijepo i tužno, kao sunce u jesen... Zatim je prošlo toliko godina i ona je, eto, opet srela čovjeka, koji je značio jedini zračak svijetla u čitavom njezinom trajanju. Ali — i taj se je čovjek promijenio. Tuđ je, drukčiji. Ni on je više ne može razumjeti. A ona je tako sama, napuštena; plakati, plakati, onda je lakše...

Marija je ridala iza glasa.

Šimun, očito u neprilici, šutio je neko vrijeme; zatim je pokuša umiriti.

— Marijo, ne plači! Čemu? — I lako je odgurne od sebe.

Ali ona je ridala sve žešće, sakrivajući lice u njegova prsa.

— Gazda bi mogao naići, — reče najzad čovjek suho.

Zaista se promijenio. Nekad je on volio Mariju. Teško mu je bilo dok su se rastajali, uistinu mu bijaše žao i sebe i voljene žene. Radi te žalosti i jest odbjegao u svijet, da se nikad više ne vrati u rođeno selo. A i po što? Mati je umrla, dragana se udala, na djedovskoj kući provalilo se sljeme. Odbjegao je u svijet poput kukavca, koji se plaši nekih mjesta, koja podsjećaju odviše jako na tužnu uspomenu. Mučio se, krvlju se znojio za koru kruha — na ciglani, u šumi, u gradu, bio je čak i u Belgiji, ali ne dugo: ni dvije godine. Radio je u ugljenokopu. A onda je u ugljenokopu eksplodirao plin, raspali se svodovi podzemnih hodnika i dvorana, voda je preplavila mračne ruševine pod kojima je ostalo pokopano sedamdeset crnih, iznakaženih lešina. Tada su mračni rudari u širokoj koloni jurnuli na direkciju. Ali direkcija je bila spremna. Direkcija je odgovorila vatrom iz strojnih pušaka. Šimun je poslije toga ležao četrdeset i sedam dana

u bolnici (tane mu je raskrvarilo pluća) i, ne ozdravivši još posve, bude prognan natrag u domovinu... I tako neprestano. Čitav njegov život i ne bijaše ništa drugo nego teška, krvava borba za kruh. Tko bi još dakle imao vremena misliti na ljubav? Na nekakvu gazdinsku kćer i na njezinu trenutačnu zabludu?

A, eto, ona mu sada pritišče lice o prsa i jeca od istinskog bola.

— Marijo, gazda bi mogao naići, — ponovi Šimun po drugiput; ali glas mu je ovajput bio mekši i ne pokuša više odgurnuti njezinu glavu od svojih grudi.

Osjeća, kako ga rana na mišici peče pod ovojem od balege, Marija svejednako rida šmrcajući i trlja uplakane oči o njegovu ruku, a krave mirno i pospano preživaju. Kroz širom otvorena stajska vrata vidi se, kako mlako proljetno sunce obasjava prostrano dvorište i vodenicu s crnim, golemim kolesima što se ravnomjerno, postojano i bez žurbe okreću u prahu iskričave vode. Mutna i gusta matica Crnave, pošto je kiša prestala padati, sporo otiče između niskih obala. Po blatnom kolniku miču se polako neka kola natovarena vrećama do vrha upora, cvileći i škripućući jadovito u nepodmazanim osovinama; dvije slabašne kravice izvlače s mukom papke iz smeđeg, kao smola žilavog blata, i njihova mršava rebra stružu vidljivo po koži; žalosne im (kao u čovjeka) buljooke oči suze od napora.

— Gazda bi mogao naići, — reče čovjek po trećiput.

Žena ne odgovori. Naglo stiša plač i pogleda ga odozdo mokrim od suza, vjernim očima. Šimun se tada polako sagne nad njezin potiljak i, takoreći nesvijesno, odvije rubac i poljubi je u vrat ispod pahuljica mrkih, kovrčavih vlasi; primijeti samo, da je vrat bijel i malo ugojen.

2

Šimun je govorio naslonjen o motiku:

— Vidio sam prilično svijeta i mnogo ljudi, a svuda sirotinja živi jednako. Svuda, gdjegod sunce grije, sirotinju tlače i iskorištavaju. Bogati uživaju i rade malo ili ništa. A siromašni krepavaju od glada, od bolesti, od batina, kopne u znoju, trunu među vlažnim zidinama.

— A pravica? — upita Marija i podigne od žege zažareno lice, koje zbog toga dođe ljutito.

— Pravica? Čitav je život zasnovan na nepravdi. Pravice nema. To je lažna, izmišljena, suvišna riječ.

— Pa, što se onda može?

— Što se može?

Šimun pošuti, tiho se smješkajući. Zatim u nagloj odluci razgali košulju, isprsi se, i žena na desnoj strani košćatog grudnog koša opazi duguljastu, tri prsta široku, zagasitocrvenu i ružnu brazgotinu.

— Što ti je to?

— To? — Šimun se još uvijek smješkao. — Ovamo je udarila kugla, zapela o rebro, rezati je trebalo da se izvadi, — reče naglo se smrknuvši i zakopča košulju.

Marija ga je mučke gledala.

— Šimune! — istisne najzad s poštovanjem i pritisne obraz na mjesto, gdje je košulja skrivala zaraštenu ranu.

Shvatila je i njezine oči blijesnu divljim i smionim sjajem kao oči vučice. Kako to mora da je velika stvar — boriti se! Osoviti se, smiono gledati u opasnost, koracati postojano i hrabro naprijed! U svijesti joj preleti čitava njezina prošlost od najranijeg djetinjstva do danas: kašljucava i zla mati, Vinko Horvat, njezin otac, silnik i škrtac, Zatok, Tremci, njezina sestrica i Blaž Tomić, advokati, parnica i najposlije — staroselska vodenica, u kojoj je istovremeno i sluškinja i milosnica starcu; a poslije svega i iznad svega — Šimun Grozdanović...

— Pa i umrijeti onda nije teško, — reče odlučnim glasom ona.

— Ipak, nije ni lako.

— A umire se.

— Umire se i još će mnogo, mnogo puta umrijeti. Ali ne zbog smrti, zbog vječnog smirenja, zbog očaja ili kukavičluka, nego zbog boljeg života. Siromasi sviju zemalja na jednoj su strani, bogati na drugoj. Ovaj se rat ne može svršiti nikakvim primirjem.

Zatim je govorio o belgijskim rudarima, o jednodušnosti i odlučnosti radnih ljudi čitavog svijeta, o bogatašima, o nepravdi po kojoj oni žive... A Marija je slušala, kao što je nekad kao dijete žedno slušala pouke pametnih i iskusnih ljudi o drugim stvarima života. Kako je to jednostavno i uvjerljivo, što joj Šimun govori! Kako je to pošteno i lako shvatljivo, a ipak sama nije došla na slične misli! Kako to?...

U međuvremenu podizahu motike i istovremeno ih spuštaju u oštrom zamahu razbijajući ušicama sipko grumenje zemlje. Bili su sami u širokom i ravnom polju. Svježe izorana oranica (iz koje će naskoro proklijati mladi kukuruz) bivala je sve crnja i nejasnija u sumraku, koji se naglo spuštao.

Govedar se vraćao tjerajući pred sobom stoku s paše i trubeći bez razloga svom snagom u rog. Neki je zakašnjeli orač pucketao bičem i podvikivao na konje, a ornice su jednolično i prigušeno zveckale kotrljajući se željeznim karikama po utaptanom putu.

Marija odloži motiku.

— Idemo. Dosta je za danas, — prekine naglo šutnju.

— Dabome, dosta je, — reče Šimun.

I oni krenuše poljskim putem dotičući se rukama u hodu i noseći oruđe na ramenima; uglačano željezo motika svjetlucalo je u blagom polusvijetlu sutona.

3

Marija i nije bila sasvim uvjerena u to, ali ipak je pokatkad prevladala jasnoća u razmišljanju: poživjet će u staroselskoj vodenici samo dotle, dok se to svidi mlinaru; dok mu djeca poodrastu ili dok ne nađe drugu ženu; dok se naprosto ne zaželi promjene zbog zadovoljstva ili zbog koristi... Rado je odaginjala iz glave tu prijeteću, punu neizvjesnosti i zbog toga opasnu misao. Ali u posljednje vrijeme, osobito otkako se pojavio Šimun, ne bijaše više u stanju odagnati je.

Posljednjih dana bijaše Karas osobito mrk, zamišljen, nekako potišten — na Šimuna se otresivao bez razloga, gonio ga po poslu kao marše. s Marijom je govorio malo i mračno; poslije razgovora s njom ponovo bi zapadao u još mračniju šutnju. »Što mu je?« pitala se Marija. »Da nije naslutio štogod?« I na tu pomisao postalo bi joj nekako tjeskobno u duši.

Nije da se je ona plašila nekog loma, koji ostavlja iza sebe mučne posljedice, nego (uvjerena bijaše u to) nije imala u sebi više potrebne hrabrosti da započne bilo kakvu borbu, koja traži snage i samosvijesti. Unatoč prividne smirenosti i zdrava izgleda, unutra, u njenoj duši, bijaše sve pokolebano i slomljeno. Eto, takvu je pustoš ostavio život!...

A tome je pridonio svoj udio i Šimun. Njoj je, kao bolesnici, bila potrebna nježna riječ, koje on više nije imao ni za koga: ono što je govorio sada,

bilo je veoma pošteno i veoma razborito, ali nedostajalo je u tome ljubavi za nju, i to baš samo za nju. Da li je bila pravedna? Sigurno nije...

Pa joj nije preostajalo ništa drugo, nego pomiriti se s polovičnim darom, koga joj je odviše kasno pružao život.

Ali i to ne potraje zadugo. Dojadilo pretvaranje pred mlinarom noseći u sebi klicu nepoštenja, kojega oboje u prvi mah nije bilo svijesno. Strašna je zbilja iz dana u dan opominjala sve većma svojim nemilosrdnom i nepodnošnjivom nezočnošću. Ili prekinuti, ili umrijeti! Nisu nikad ni jedne jedine riječi progovorili o tome, ali svaki posebno patio je od istog tereta, borio se s istim utvarama i ponovo započinjao istu jalovu borbu. Marija je bila neotpornija i prema tome iskrenija.

— Ako Karas dozna za našu vezu, — rekla je ne mogavši više izdržati, — bježat ćemo. Staroselska vodenica nema onda više kruha za nas. A kuda? Kamo?

— Kamo? Ja ne znam.

— Da barem djeteta nemam!

— S djetetom ili bez njega, svejedno je. Nema se kamo.

Marija poblijedi, stežući do bola usnice da se svlada. Zar nije upravo to ono, čega se je najviše bojala? Šimun nema više povjerenja u nju (jer zbog čega bi drukčije pokazao takvu slabost, koja je u protivnosti s riječima što ih je još nedavno govorio?) a nema povjerenja u nju zato, jer je više ne ljubi. Zar je nije moglo mimoići i to gorko

saznanje?... Izgledala je veoma razočarano, veoma jadno.

Šimun shvati, kakve misli muče Mariju. Bi mu je žao; a istovremeno bude mu drago, što pati upravo zbog njega. I kao da se u njemu sve odjedanput prevrnulo, kao da je iznenada u sebi otkrio neku vrijednost za koju dosad nije znao (ili bar nije znao potpuno jasno), odlučnim pokretom uspravi glavu i, stiskajući čeljusti, reče čvrstim glasom:

— Ipak, živjet će se. I poživjeti.

Ona u zabuni uzdigne oči iz kojih je svakog časa mogao iščeznuti bol razočaranja.

— Vjeruješ li u to?

— Vjerujem, — reče čovjek istim odlučnim i vedrim glasom. — Oprosti mi! Ovo je bio moj posljednji čas slabosti.

Žena, vrisnuvši tiho, privuče glavu muškarčevu sebi na prsa. U živahnom i nježnom pokretu kojom su te ruke ogrlile glavu, u blistavom sjaju očiju iz kojih je protiv volje potekao slap veselih suza, bilo je moguće opet prepoznati nekadašnju Mariju, koju još nije okrznuo život... Tko je rekao, da je sve propalo? Ništa nije propalo, ništa ne može propasti... Mnogi su putovi zatvoreni, ali onaj najteži i zbog toga najpraviji i najčasniji put stoji još uvijek pred njom.

Upita, ali to više nije bilo pitanje u kome se naslućuje očaj:

— A kamo ćemo sad?

— Kamo i hiljade drugih.

— Kamo i hiljade drugih, — lagano je šaptala potresena vlastitim glasom i sve se čvršće priljubljivala uz voljena čovjeka.

4

Bila je noć i vjetar je silno šumio u krošnji osamljene topole (što je stajala uz put), povijajući i lomeći njezine grane. Noć je bila bez mjesečine. Mariji je gorjelo lice od vjetra i od uzbuđenja. Šimun je mučke stupao pored nje udarajući čvrsto i jednolično okovanim cokulama o tvrdu cestu, Tomica je sanjivo teturao pored matere prateći hod starijih. Prolazili su mimo poznata mjesta ne ogledavajući se.

Već je daleko ostala staroselska vodenica i Karas promukao od psovki. U Marijinim se ušima još zadržao zvuk uvrijeđenog i od srdžbe napregnutog glasa.

— Krepat ćeš u grabi kao kuja, — nadvikivao je mlinar plač djece, koja nisu shvaćala o čemu se radi.

— Neka ću, — odgovarala je mirno Marija.

— Ostani.

— Ne mogu...

I sada je to već sve daleko. Posljednja nit je prekinuta. Put je određen. Natrag se više ne može; samo naprijed...

Iza neke šumice, koja je žamorila i šumila na vjetru kao glazbalo, zasvijetli luk kolodvorske

lampe, čije je igličato i žuto svijetlo potitravalo nemirno u pustoj noći. Talas vjetra donese potmuo zvižduk lokomotive sa susjedne stanice...

— — — — — — — — — —

Kasnije, kada su već sjedili u vagonu, Marija prisloni lice uz staklo prozora i zagleda se u tminu: crni obrisi osamljenih kuća, drveće, grmlje na pustim pašnjacima i telegrafski stupovi prolijetali su mimo nju. »Sve ostaje, sve ostaje«, pjevalo je željezo, »i grob Vinka Horvata u Hagnju, i grob matere, i Zatok, i sestrica, i staroselska vodenica, sve ostaje, sve ostaje, tara-tara-tara...« Šimun je savijao cigaretu. Tomica je zaspao, položivši plavu raskuštranu glavicu na materino krilo, i meškolji se i šapće nešto u snu.

Oči u Marije bile su stroge i brižne, a glas malo promukao:

— Ujutro smo u Zagrebu.

— Da, — odgovori Šimun, — ujutro smo u Zagrebu. Ujutro počinje život.

»I borba«, — htio je još reći. Ali ne reče ništa, jer ništa više i nije bilo potrebno reći. Savivši cigaretu, zapali je, dune dim, sklopi oči, pa tako nalikovaše na čovjeka koji se razborito odmara, skupljajući potrebnu snagu, prije nekog veoma napornog posla.

NAPOMENA

HORVATOVA KĆI, roman iz seljačkog života. napisan je god. 1933. mjeseca srpnja i kolovoza, a nakladno poduzeće »Binoza« (Zagreb) izdalo ga je u svojoj ediciji »Moderni hrvatski pisci« (Kolo I, knjiga 4) god. 1935. u 2000 primjeraka. Građu za taj spis crpao sam neposredno iz seljačke stvarnosti onoga vremena (ekonomska kriza, raslojavanje seljaštva) i, koliko je bilo u mojoj moći, ja sam tada tu stvarnost i pokušao dati u obliku karakterističnog isječka.

Pristupajući pripremama za ovo — drugo — izdanje, smatrao sam potrebnim čitav spis podvrći zamašnijoj preradbi u jezičnom, stilskom i kompozicijskom smislu. Osim toga promijenio sam mu i ime. Sada se pojavljuje u definitivnom obliku i pod naslovom koji većma odgovara zamisli: ŽIVOTOPIS BEZ SVRŠETKA, kronika iz seljačkog života.

Značajnih promjena obzirom na zbivanje, smisao i atmosferu, koju je to djelo trebalo da izrazi, nema.

I. D.

SADRŽAJ

Životopis bez svršetka
Sova navješćuje tminu 5
Svoj čovjek 27
Jesen stiže, dunjo moja 43
Dan po dan — godina 57
U doba žetve 71
Bura 83
Tmina biva sve gušća 103
Tišina crkve 117
Sestrica 131
Divlja obrana 159
Staroselska vodenica 181
Kamo i hiljade drugih 209
Napomena 225

Knjižarska cijena Din 85,
za članove Matice Hrvatske Din 68